

Silvano BOLČIĆ

RAZARANJE I REKONSTITUCIJA DRUŠTVA SRBIJA NA PRELAZU U 21. VEK

Sadržaj

Uvod

Uvodna napomena o izučavanju razaranja i rekonstrukcije društva Srbije
Sociološki koncept i osnovne osobnosti razorenog društva

I. O uzrocima razaranja društva Srbije

Kriza 1980-tih, suprotstavljene interese i unutrašnji rat
Nacionalizacija društva i njene posledice
Blokirana tranzicija tegobe svojinske transformacije
Razaranja civilnog društva

II. Globalno društvo Srbije u tranziciji i razaranju

Odnosi moći u „zatvorenom“ i razorenom društvu
Rastuće i nelegitimne društvene nejednakosti
Fragmentirane i nelegitimne društvene elite
Korupcija – činilac i indikacija razaranja društva

III. Transformacije i razaranja sfere rada

Savremeni megatrendovi i preoblikovanja sfere rada u Srbiji
Razaranja društvenog sektora
Uspon i blokade privatnog sektora
Blokirano preduzetništvo
Prepreke reafirmaciji rada: stranputice u politici oporezivanja
Iseļavanje stručnjaka i osobena «exit strategija»

IV. O početnoj rekonstrukciji društva i perspektivama Srbije nakon 2000-te godine

Društveno-strukturne promene, strategije i akteri promena
Bitne pretpostavke uspešne rekonstrukcije društva
O „angažovanoj“ sociologiji i njenoj ulozi u rekonstrukciji društva
Srbije

**Summary: Destruction and Reconstitution of the Society: Serbia in
the Transition to the 21. century**

Citirani radovi

Indeks imena

RAZORENO DRUŠTVO – SOCIOLOŠKI KONCEPT I DRUŠTVENA REALNOST SRBIJE 1990-TIH

Društvena dešavanja u Srbiji 1990-tih, pa i nakon oktobra 2000-te, označavana su kao «dramatična», «tragična», «haotična», kao vreme «rasula», «kolapsa»¹. Za većinu njenih stanovnika to su bila «teška», «uznemiravajuća», «ugrožavajuća», «neočekivana» i «zbujujuća» vremena. Napisano je mnogo knjiga i drugih tekstova kojima je trebalo dati odgovor na pitanje koje su ljudi u Srbiji postavljali sebi i drugima: *Šta se to desilo sa društvom (i državom) u kojoj smo sve do kraja 1980-tih relativno mirno živeli?*² Šta valja očekivati kao rezultantu takvih nesrećnih dešavanja u Srbiji koja su obeležila poslednju deceniju 20-tog veka? Jesu li ta dešavanja u Srbiji 1990-tih samo jedna od varijacija sličnih dešavanja u drugim zemljama u kojima je «dokrajčivan» socijalizam i gde je početkom 1990-tih započela post-socijalistička «tranzicija», ili je to kvalitativno novo društveno dešavanje, za koje ni moderna nauka o društvu nema primeren i razrađen koncept kojim se mogu valjano opisati, povezati i razumeti pojavno različite dimenzije tih dešavanja? Postoji li neki *sociološki koncept* kojim se mogu primerenije označiti i objasniti ta tegobna društvena dešavanja u Srbiji u prethodne dve decenije?

O konceptu «razorenog društva»

U sociološkim radovima *teorijskog* karaktera, gde se nude *koncepti* za proučavanje različitih *stanja društva*, za objašnjenje načina *formiranja i menjanja društva*, mogu se naći opšta *određenja društva kao takvog*, pregled istorijski poznatih («društveno-ekonomskih») *formacija društva*, opis glavnih oblika *društvenih kretanja* (od *stabilnog funkcionisanja* društva, preko *evolutivnih i revolucionarnih* promena i *razvoja* bitnih svojstava društva, do karakterizacije *društvene stagnacije, involucije i društvene regresije, društvene dezorganizacije, dezintegracije*, pa do *društvene anomije*, kada dešavanja u društvu postanu *nepredvidljiva, nekontrolabilna*. U stanju društvene *anomije* su porušene *društvene vrednosti i pravila* shodno kojima se ljudi u međusobnim odnosima ponašaju na *obziran i uređen način*, što je preduslov da neka brojnija *skupina* ljudi prerasta iz *gomile* u *društvo*, ili *društvenu zajednicu*. Sva pomenuta *konceptualna znanja* mogu biti korisna za razumevanje društvenih zbivanja u Srbiji 1990-tih, za uporednu analizu tih dešavanja sa dešavanjima u drugim zemljama, pa i za uporednu analizu skorašnjih i ranijih društvenih dešavanja u Srbiji kao zasebnom *globalnom društvu*.

Koncepti kao što su *dezorganizacija, dezintegracija, involucija, društvena anomija* svakako nude valjana objašnjenja mnogih dešavanja u Srbiji 1990-tih. Ali, valjalo bi uočiti da, s osloncem na te koncepte, imajući u vidu njihovo uobičajeno značenje, nije moguće *celovito* razumeti *višestruka, prividno nezavisna, izrazito negativna dešavanja u praktički svim sferama društva*, od ekonomije, politike,

---

¹ L. Silber i A. Litl (1996) označili su ova dešavanja kao «ubijanje» Jugoslavije, pa su njihovoj studiji dali naslov *Smrt Jugoslavije*.

² Ne postoji celovita bibliografija radova koji su posvećeni izučavanju *nestajanja* Jugoslavije i dešavanjima koja su obeležila 1990-te godine u tzv. «jugoslovenskom prostoru». Neki od radova koji su imali pretenzije da budu sveobuhvatne analize tih dešavanja nude iscrpne bibliografije radova, pa se uvidom u te bibliografije može zaključiti da je zaista napisano mnogo knjiga i drugih radova koji su posvećeni «jugoslovenskoj drami» 1990-tih (vidi, Allock, J., 2000; Cohen, L., Dragojević-Soso, J., 2008; Ingraio, Ch., Emmert, T., 2010; Bakić, J., 2011).

kulture, duhovne sfere, morala, sve do interpersonalnih odnosa ljudi kao pojedinaca. Isto tako, samo uz pomoć tih standardnih socioloških koncepata nije moguće uočiti dublje *uzroke* protahirane (dugotrajne) i uznemiravajuće *neuspešnosti društvenih akcija*, koje su preduzimate u protekloj «post-kriznoj» i «post-ratnoj» Srbiji, kojima je trebalo «sanirati društvene institucije», «reorganizovati društvo», ojačati ulogu države, povratiti poverenje ljudi u različite *integrativne institucije*, kao što su crkve, škole, kulturne institucije, povratiti «društveno-sistemska» poverenje u ljude, posebno povratiti poverenje u ljude na važnim mestima u društvu, pored ostalog i s osloncem na nove, demokratke procedure izbora i javne kontrole ljudi u institucijama vlasti. Problem je što pomenuti standardni sociološki koncepti opisuju *parcijalno* neka od nepoželjnih društvenih dešavanja u nekoj od dimenzija «bitisanja» društva u njegovom totalitetu, recimo, ukazuju na probleme političke uređenosti društva, njegove organizovanosti, ili na urušenost vrednosti, («moralne») integrisanosti društva, ali uz neiskazanu pretpostavku da *društvo* i dalje *egzistira*, te da samo društvo nije izgubilo sposobnost da na «sistemičan» način interveniše i zaustavi ili ispravi neželjena društvena dešavanja. Imajući u vidu sve vidove negativnih društvenih dešavanja u Srbiji 1990-tih, dugoročno *razorne* posledice tih dešavanja, te *rezistentnost efekata* tih dešavanja na mnogstruka delanja i vanjskih i raznolikih unutrašnjih snaga, kojima je trebalo osigurati *suštinski preokret* i započeti «povratak u stanje društvene normalnosti», čini se uputnim analizirati navedena dešavanja jednim drugačijim, složenijim sociološkim konceptom, *konceptom «razorenog društva»*, koji se do sada nije koristio ni u analizi društvenih dešavanja u Srbiji 1990-tih, ali ni u analizi nekih drugih izrazito «poremećenih» savremenih društava³.

Naravno, neka od dešavanja u Srbiji (ali i u drugim delovima nekadašnje SFR Jugoslavije) u domenu ekonomskih, materijalnih resursa, označavana su kao «razaranja»⁴ u uobičajenom «zdravorazumskom» značenju, kad se «razorenost» prepoznaje kao porušene kuće, razrušene saobraćajnice, uništeni privredni i drugi objekti, i sl. Iako u detaljnijoj «operacionalizaciji» ovde pomenutog koncepta «razorenog društva» nije moguće zaboraviti i prethodno nabrojane aspekte «materijalne razorenosti», bitno je naglasiti da se ovim konceptom opisuje ono što se dešava *društvu kao takvom, gde su «razgrađena» bitna svojstva društva kao osobene uređene ljudske zajednice*. Iz daljeg teksta trebalo bi shvatiti *istraživačku plodnost* («heurističnost») ovog koncepta, pre svega za celovije i produbljenije razumevanje društvenih dešavanja u Srbiji tokom 1990-tih, ali i za analizu nekih drugih «post-jugoslovenskih» društava i drugih «unutrašnjim ratovima» razorenih savremenih društava, poput Iraka, Irana, Sudana itd, pa i društava u bližoj i daljoj prošlosti. Dakle, ma koliko će u ovoj studiji o «razorenom društvu» prevagu imati konkretna zapažanja o procesima razaranja društva Srbije tokom 1990-tih i nakon 2000-te, valjalo bi uočiti

---

³ Ovaj koncept upotrebio sam kao sazajno sredstvo za analizu zlokobnih društvenih dešavanja u tadašnjoj Jugoslaviji na jednoj raspravi u okviru Sociološkog društva Srbije u jesen 1990. godine. Neki od učesnika te rasprave izričito su osporili adekvatnost takvog označavanja društvenih prilika, upozoravajući da je manifestacija «razorenosti» bilo i u dotadašnjem društvenom razvoju i da nema razloga za tako pesimistično viđenje tadašnjih društvenih prilika. Jedan od oponenta *konceptu razorenog društva* (M. Lazić) ipak je nešto kasnije upotrebio taj izraz u naslovu svoje knjige (*Razaranja društva: Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, 1994), ali bez posebnog objašnjenja značenja tog izraza. Sličnu upotrebu izraza *razaranja* nalazimo i u naslovu knjige J. Bakića (*Jugoslavija: razaranja i njegovi tumači*), ali se u delu teksta (19-20) gde se objašnjava značenje ključnih izraza – «nestanak», «razbijanje», «raspad» – izraz *razaranja* ne pominje. Inače radovi S. Bolčića, koji su i izričito bili posvećeni tematici «raspada» Jugoslavije, ne pominju se u veoma obimnoj bibliografiji radova koje je koristio J. Bakić u pisanju svoje studije o «razaranja» Jugoslavije.

⁴ O toj dimenziji «razaranja» dosta iscrpno pisao je M. Dinkić u studiji *Ekonomija destrukcije*, 1995.

širu relevantnost ovog pristupa za *sociološko* razumevanje nepovoljnih društvenih dešavanja i u drugim ljudskim društvima. Ponuđenim konceptom želi se dopuniti teorijski instrumentarij sociologije kao opšte nauke o društvu u onom delu njene teorije gde se osvetljavaju dosad nedovoljno uočeni *procesi društvene dinamike* koji mogu dovesti do *nestajanja* jednom realno postojećeg društva u njegovom totalitetu.

U laičkoj, ali i u sociološki «učenoj», svesti dominira predstava o društvu kao nečem što *večito traje*, ma kakva bila konkretna *društvena* dešavanja. Eventualno, s obzirom na izvesna dešavanja u dalekoj prošlosti, ljudi mogu pretpostaviti da neko *globalno društvo* može *nestati* pod dejstvom neke *prirodne katastrofe* (recimo, kao u slučaju «Atlantide», za koju u stvari i ne znamo, osim kroz legende, da li je stvarno i postojala), ili da neke *civilizacije* (rimska, civilizacije Inka, Maja, i sl) mogu nestati i biti nadvladane drugim civilizacijama, s tim da nisu dovoljno jasni suštinski uzroci nestajanja takvih civilizacija. Valja upozoriti da ima valjanih naučnih saznanja o brojnim globalnim društvima koja su nestajala sa «mape» ljudskih društava tokom prethodnih vekova i da su suštinski ili presudni uzroci njihovog propadanja kao društava bili u *društvenoj konstituciji tih društava*, posebno u *društveno-sistemskim greškama* koje nisu na vreme uočene i prevladane⁵. U meri u kojoj su ta propadanja društava rezultirala iz akcija ključnih društvenih aktera, može se govoriti da se radilo o «razaranju društva» a ne o nekoj nedefinisanoj «kataklizmi» koja je usloвила propast datog društva. Dakle, «razaranje društva» nije nepoznat društveni fenomen. Ono što, uz pomoć ove studije, može biti novo jeste predložena *analitička konceptualizacija* tog fenomena i konkretno-istorijska primena tog koncepta u opisivanju i tumačenju društvenih dešavanja tokom 1990-tih i početkom 2000-tih u «zemlji Srbiji», gde su manifestacije takvog razaranja globalnog društva bile pregnantno ispoljene ali i sociološki osvetljene⁶.

Mnogima se tokom protekle dve decenije činilo da je, uprkos svemu što se pojavno dešavalo, *opstajalo društvo Srbije*, pa su ljudi očekivali da će u odsudnom trenutku «društvo nekako reagovati», «stati na put» negativnim pojavama i omogućiti povratak onog «normalnog života» što su ga ljudi imali upravo zato što su *živeli u društvu* i što, osim onoga što oni sami čine za normalnost vlastitog života, postoji i «društvo» i njegove *institucije* koje uspostavljaju i štite pravila primerenog individualnog i kolektivnog ponašanja. Nažalost, proteklih godina mnogi su, sa velikom zbnjenošću, spoznavali da je to «društvo», na koje su oni računali, nekako nestalo «iza njihovih leđa», ili, da je ono što je ostalo od tog dojučerašnjeg društva izgubilo bitna svojstva uređene ljudske zajednice, da podseća više na «urušenu kuću» u kojoj je boravak gotovo nemoguć, nego na «dom» u kome se čovek oseća dobro, makar je iz kuće nestalo mnogo onoga čega je ranije bilo u tom domu.

Iako u izlaganjima koja slede u ovoj studiji verovatno neće biti osvetljeni u punoj meri svi *simptomi razaranja društva*, autor ove studije veruje da će pregled tih

---

⁵ Iz mnoštva studija posvećenih ovoj tematici ovde se navode tek dve takve studije: Tainter, J. 2007; Diamond, J., 2005.

⁶ S. Bolčić je izložio početnu *sociološku* konceptualizaciju *razaranja društva* u radu “O svakodnevnici razorenog društva Srbije početkom devedesetih iz sociološke perspektive”, koji je bio prezentiran u novembru 1993. godine, kao saopštenje na naučnom seminaru održanom na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a koji je objavljen u zborniku radova *Kulture u tranziciji*, Prošić-Dvornić, M. urednik, 2004. Detaljnija razrada tog koncepta data je u radu Bolčić, S., 1994c. Imajući u vidu mnogobrojne manifestacije *razaranja društva* Srbije tokom 1990-tih, celoviji pregled *dimenzija* kao i pojavnih oblika razaranja društva dat je, u vidu saopštenja, “Destroyed Society – Serbia in the 1990s and Prospects for Renewal”, na naučnom skupu Watson Institute for International Studies, Brown University, Providence (USA), 5. novembra 2002. godine.

simptoma biti dovoljna podloga za prepoznavanje životne nevolje sa kojom su ljudi u Srbiji bili suočeni tokom prethodne dve decenije. Trebalo bi pretpostaviti da bi saznanja o tim dešavanjima mogla pomoći ljudima da brže i lakše prepoznaju i neke nove moguće nagoveštaje društvenog razaranja, ali i da uoče i realne društvene procese koji bi označavali ponovnu *konstituciju društva* u njegovom totalitetu.

Baš kao što je samo *nastajanje društva* složen društveni proces, složeno je i *razaranje društva*, ali i proces njegove *rekonstrukcije*. Isto tako, kao što je i u drugim sferama ljudskog života lakše i brže nešto «pokvariti», «razoriti» nego «popraviti», ponovno stvoriti, tako je, čini se, jednostavnije bilo započeti proces *razaranja društva* nego izaći iz stanja «društvene razorenosti». Imajući ovo u vidu, ljudi u Srbiji morali bi da budu *nestrpljivi u očekivanju da se zaustave procesi razaranja društva*, ali i *razumno strpljivi* u odnosu na *brzinu* normalizacije njihovog svakodnevnog života i *brzinu rekonstrukcije društva Srbije* kao moderne, *razvojno uspešne* društvene zajednice.

Treba naglasiti da se *koncept »razorenog društva«* u ovoj studiji koristi kao *koncept idealno-tipske analize*, kojom se služio u sociologiji Maks Veber⁷. Takav koncept, iako podrazumeva analitične uvide u *pojavnju («istorijsku») realnost društva*, ne podrazumeva *punu korespondenciju* pojavnne realnosti i onoga što se, uz pomoć koncepta, daje kao *poopšteni (apstraktni) opis* društvene realnosti. Idealno-tipski koncept je osoben «mentalni konstrukt»⁸, gde se svojstva realnosti «logički idealizuju» i poopštavaju kako bi data realnost postala bolje uočljiva u svojoj suštini. S toga, iz stava da se dato stanje društva opisuje kao «stanje razorenog društva», ne sledi da su razorene, «bez ostatka», sve dimenzije realnog društva, da sličnih manifestacija razorenosti nije bilo u datom društvu i pre njegovog «pada u razorenost», te da takvih manifestacija razorenosti nema i u onim društvima koja «idealno-tipski» nisu označena kao *razorena društva*. Ipak, uz izvesne uslovnosti viđenja nekog društva kao «razorenog društva», ne sledi mogućnost svođenja takve ocene na puki *subjektivni* (po vrednosnom prizvuku pesimistični) sud. Naučna osnovanost takve ocene dokazuje se, s jedne strane, empirijski ustanovljenim i ustanovljivim činjenicama o samoj društvenoj realnosti i, s druge strane, *heurističnom plodnošću* datog koncepta, o čemu govore nalazi o konzistentnom povezivanju međusobno neposredno neuslovljenih društvenih dešavanja i valjana predviđanja budućih društvenih dešavanja.

Bitna svojstva «društvene razorenosti»

Iz polaznog stava da «razorenost društva» označava dominirajuće svojstvo *konstitutivnih odrednica društva kao društva u njegovom totalitetu*, slede bitna svojstva *društvene razorenosti*:

1. *radikalna dezintegrisanost društvene strukture, društvenog sistema i društvene kulture*, i to *dezintegrisanost dužeg trajanja*, bez nagoveštaja nove integracije kojom bi *društvo kao društvo* ponovno zadobilo svoj *identitet*, svoju osobenu «društvenu subjektivnost» i «vitalnost»;
2. «*pražnjenje» ključnih društvenih institucija* (institucija države, ekonomskih, regulativnih, socijalizacijskih, kulturno-vrednosnih i usmeravajućih institucija), «*pražnjenje» od institucionalnih aktivnosti specifičnih* za date institucije, njihovo pretvaranje u «ispražnjene društvene

⁷ Vidi o tome, Milić, V., 1978, 170-171

⁸ Sažet prikaz «idealno-tipske» analize dat je u radu, Jary, D., Jary, J., 1991,224-226.

forme», unutar kojih se ne dešava ono što je suštinski značajno za svakodnevni život ljudi u datom društvu;

3. *ponišćavanje i obesmišljavanje bazičnih društvenih uloga*, kao što su zanimanja, profesije, društvene funkcije, pa i uloge u interpersonalnim odnosima, kao što su uloge roditelja, supružnika, uloge prijatelja, itd.;

4. *de facto stavljanje «van snage» sistema društvenih pravila*, pre svega, sveopšte *neuvažavanje legalne regulacije društvenih dešavanja*, generalizovano kršenje pravnih pravila, ali i «*zaborav moralnosti*» kao okosnice interpersonalnih odnosa, usleg čega *normativni društveni poredak* praktički postaje irelevantan za svakodnevni život ljudi;

5. *život «iza javne scene» postaje realni život ljudi* (svi «članovi društva», i oni najmoćniji, kao i «obični građani», skrivaju, prikrivaju ono što oni stvarno rade); javni život je, u stvari, «fasada», povremeno i «maskerada» za ono što drugi ne bi trebalo da vide, znaju, tako da su *laži* ono što dominira u društvenim komunikacijama;

6. *kumuliranje nedovršenih dešavanja*, aktivnosti (u društvenoj sferi kao i u sferi individualnih delanja) koje započinju ali se ne dovršavaju, što ljudima suštinski *ponišćava perspektivu*, razara smisleni odnos prema budućnosti, i to prevladava kod svih socijalnih aktera, «nadležnih» i «odgovornih», pa i kod svakog pojedinca, koji nema smisleni odgovor na pitanje: šta mi je činiti danas, sutra?;

7. umesto normalnih, civilizacijski uobličениh, društvenih delanja u okviru datih institucija, *prevagu imaju quasi ili para-fenomeni* (quasi ili para institucije, para-organizacije, quasi- zanimanja, itd.) koji izmiču društvenoj kontroli;

8. «*normalizuju*» se i *omasovljavaju se delanja koja su ljudi ranije smatrali nepriličnim pa i nenormalnim* (recimo, da koriste javni prevoz bez validne karte, da prisvoje stvari koje nisu njihove, već nečije, *da čine sve što im donosi lične koristi*, makar pri tome povređivali prava i blagostanje drugih, sve do ugrožavanja, pa i uništavanja života drugih);

9. *masovni «zaborav moralnosti»* (a ne «konfuzija vrednosti») u korenu su, obično prećutne, *masovne tolerancije raznolikih nečovečnih delanja*, lopovluka, ubijanja nevinih, uništavanja domova ljudi i temelja njihove egzistencije, iznuđenih masovnih iseljavanja, preseljavanja, tzv. *čišćenja* pojedinih teritorija od «nepoželjnog stanovništva»;

10. *masovno osiromašenje* i onih članova društva koji se konvencionalno ne bi mogli nazvati «siromašnima», ali čije je realni *kvalitet života* toliko smanjen (unižen) u odnosu na ranije razdoblje, da to novo stanje ljudi doživljavaju kao *decivilizaciju, ili regresiju* na životna stanja i životne prakse koje su odavno bile prevaziđene, pa i zaboravljene.

Verovatno je ovaj pregled temeljnih svojstava razorenog društva nedovoljno tipološki celovit i precizan. Isto tako, teško je takav složen sociološki koncept «operacionalizovati», učiniti upotrebljivim za konkretno-istorijska istraživanje date društvene relanosti. Uvažavajući ograničenja samog koncepta, kao i teškoće prikupljanja empirijski zasnovanih uvida o *razmerama razorenosti* datog društva, u nastavku ove rasprave biće izložena dostupna saznanja o društvenim dešavanjima u Srbiji 1990-tih, koja čine osnovanim označavanje globalnog «stanja društva» Srbije tokom 1990-tih, pa i nakon 2000-te godine, kao *stanja društvene razorenosti*.

Radikalna dezintegrisanost društvene strukture

Sistematična zapažanja o *dominatnim svojstvima društvene strukture, društvenog sistema i globalne društvene kulture*, što je osnova *identiteta društva*, pretpostavljaju veoma složena sociološka i druga društveno-naučna izučavanja. Takvih celovitih izučavanja savremenog društva Srbije praktički nije bilo⁹. Ipak, iz dostupnih saznanja moguće je naznačiti neke aspekte navedene *dezintegracije društva* kao indikacije stanja društvene razorenosti.

Strukturiranje društva, u smislu stabilizovanog raspoređivanja mnoštva ljudi, u datom društveno-geografskom prostoru, u osobene *velike društvene grupacije* (klase, slojeve) uvek je, bar delom, *otvoren proces*. S toga, i društva u nastajanju, kao i već uobličena globalna društva, nemaju do kraja uobličenu društvenu strukturu. Tako je i društvo Srbije tokom godina «socijalističke izgradnje» (1945-1990) imalo tek delom uobličenu društvenu strukturu, sa nekoliko prepoznatljivih velikih društvenih grupacija («klasa» ili «slojeva»), kao što su «radništvo», «seljaštvo», «birokratija» i raznoliki «srednji slojevi»¹⁰. *Društvene relacije* tih velikih društvenih grupacija u pogledu njihovog mesta na «društvenoj lestivici» bile su uveliko ustaljene, sa političkom birokratijom kao de facto «vladajućom klasom»¹¹, posebno s obzirom na kontrolu svih bitnih osnova moći. Ali, taj status «vladajuće klase» bio je nelegitiman, u sukobu sa vladajućom ideologijom o vladavini radničke klase («diktaturi proletarijata»), kao i u nesaglasnosti sa mnogim društveno-sistemskim aranžmanima koji su imali za cilj da osiguraju odlučujući uticaj «radništva» u oblikovanju politike društva. Ipak, uz sve uslovnosti, bilo je osnovano označiti društvo Srbije u vremenu od 1950 do kraja 1980-tih kao «*društvo radnih ljudi*» i kao *društvo umerenih socijalnih razlika*.

Sa započinjanje procesa «post-socijalističke tranzicije» (već od 1989-godine, u vreme ekonomskih reformi Ante Markovića, pa i tokom 1990-tih) društvo Srbije je prestalo, u *strukturnom* pogledu, biti «društvo radnih ljudi»¹². Društveno-sistemskim izmenama od početka 1990-tih u Srbiji¹³ su *otvoreni procesi svojinske transformacije* (privatizacija ranije «društvene svojine», stvaranje uslova za osnivanje i delovanje *privatnih* preduzeća i drugih vidova «privatnog preduzetništva») čiji je smisao bio da *ključni nosioci društvenog razvoja postanu vlasnici kapitala*. Prisivajanje po osnovu svojine postalo je legalno i legitimno, tako da su legitimne postale i nove *društvene nejednakosti* koje su rezultirale iz prisvajanja svih «vlasnika» (vlasnika kapitala, «vlasnika rada», vlasnika raznih «resursa») ako su ta prisvajanja bila u skladu sa legalnim delanjem tih vlasnika na «slobodnom tržištu». Društvo takve globalne *društvene* usmerenosti trebalo je, u *strukturnom* smislu, dobiti svojstva relativno uobličene «klasno-slojne» društvene strukture, sa *grupacijom privatnih vlasnika kao dominantnom društvenom grupacijom*, koja je sposobna da svoje klasne interese učini dominantnim društvenim interesima¹⁴ i na toj osnovi uspostavi stabilnu vlast i uspešno društveno usmeravanje.

---

⁹ Relativno celovit osvrt na socijalno-strukturalna svojstva Srbije tokom 1990-tih, kao i nakon 2000-te godine daje Lazić, M., 2011.

¹⁰ Najcelovitija studija u kojoj se analizuje socijalna struktura Srbije početkom 1970-tih je studija Popović, M., urednik, 1977

¹¹ M. Lazić (1987) označava tu klasu „klasom kolektivnih vlasnika“.

¹² Vidi više o tome, Bolčić, S., 1994c, 30-33

¹³ Vidi konkretnije o tome, S.Bolčić, 1998: 3-8

¹⁴ A. Gramši (1959: 269) govori o „hegemoniji“ kojom vladajuća klasa uspostavlja društvenu dominaciju, ali ne isključivo putem sile države, već i putem idejno-kulturnog vođstva, uz pomoć institucionalnih aranžmana kojima se povezuju „rukovodeće i dirigovane grupe“. Više o tome vidi i Cerroni, U., 1976.

Sva dostupna saznanja govore da društvo Srbije, od početka 1990-tih, nije imalo ni relativno *uobičajenu* društvenu strukturu, jer su na društvenoj sceni istovremeno bili prisutni uveliko razgrađeni delovi ranijih društvenih grupacija (fragmentirano i društveno degradirano «radništvo», raslojeno seljaštvo, uveliko razoreni srednji slojevi, još uvek moćne frakcije ranije «funkcionerske klase») kao i slabo društveno profilisani novi «vlasnički slojevi» (brojčano umnoženi «mali preduzetnici», deo ranijeg seljaštva koji je uspeo da komercijalizuje svoju agrarnu delatnost, vlasnici privatizovanih društvenih firmi, kao i vlasnici čiji je kapital nastao iskorišćavanjem ratnih prilika «u regionu», te vlasnici i upravljači inostranog kapitala). S obzirom na takvu de facto «*destrukturanu*» društvenu strukturu, teško je govoriti o društvu Srbije tokom 1990-tih kao društvu ponovno uspostavljenog kapitalizma¹⁵ čija bi razvojna orijentacija proizlazila iz novouobičajenog identiteta tog društva.

Indikator tog stanja razorenog društva, čija je društvena struktura u znaku procesa «destruktuiranja», jeste *nemogućnost stvaranja delatno sposobnih velikih društvenih koalicija, kao i nemogućnost uspostavljanja onog stepena društvene saglasnosti (ili «društvene hegemonije» o kojoj je govorio A. Gramši) što je preduslov za uobičajavanje jasne strategije dugoročnog razvoja i uspešnog društveno-sistemskog delovanja*. U političkoj areni Srbije i dalje su vidljive tzv. *nemoguće koalicije* (koalicije bivših «vladajućih socijalista» i političkih snaga koje su delovale unutar «Demokratke opozicije Srbije», koalicije «novih socijaldemokrata» i zagovornika neoliberalnog kapitalizma, koalicije zagovornika restauracije monarhije i snaga koje žele konstituciju Srbije kao republike, i sl). Nominalno iskazivane generalne *programske razlike* pojedinih partija, koje ulaze u koalicije, ne generiraju suštinske *sporove* oko konkretnih politika društvenog usmeravanja, s tim da je mala prihvaćenost tih «koaliciono usaglašenih tekućih politika» od strane samih građana, o čemu govori raširena nezadovoljstva svih delova društva sa onim što *vlast* čini «u njihovo ime».

«*Destruktuiranost*» *aktualne društvene strukture današnje Srbije uočava se i u realnoj fragmentaciji*¹⁶ *pa i neuobičajenosti društvene elite*¹⁷, iako ostalo «građanstvo» zauzima prilično homogeni stav protivljenja takvoj društvenoj eliti. Nesloge i sukobi u toj *fragmentiranoj eliti* doimaju se prevashodno kao *sukobi ličnosti*, usled njihovih sujeta, ambicija ili neostvarenih želja da postanu nosioci vlasti, a ne kao sukobi interesa i vrednosnih orijentacija onih «frakcija građanstva» koje bi pojedini pripadnici elite imali predstavljati.

Čudna je i sadašnja javna percepcija i karakterizacija elita u društvu Srbije tokom 1990-tih i nakon 2000-te godine. U svom osnovnom pojmovnom značenju, pa i

---

¹⁵ M. Lazić (2011), iako procese u društvu Srbije ne vidi kao procese razaranja društva, već pre svega kao „blokiranu transformaciju“ socijalističkog u kapitalističko društvo, dovodi u pitanje ona viđenja promena u Srbiji na prelazu u 21. vek kao puko vraćanje na „kapitalistički put razvoja“, o čemu govori i naslov njegove knjige „*Čekajući kapitalizam*“.

¹⁶ Tačno je zapažanje M. Lazića (1994a: 246) da i u godinama najpogubnijih pogoršavanja životnih prilika u Srbiji nije bila sasvim poništena „stratifikaciona hijerarhija“, ali i on uočava „rastvaranje dosadašnjih slojnih grupacija“ (253), „napuklost komandne hijerarhije“ (253), što je u saglasnosti sa ovde izloženom ocenom o „destruktuiranju strukture“ društva Srbije u 1990-tim godinama.

¹⁷ O osobenostima „novih elita“ u „tranzicionoj“ Srbiji ima poprilično iskustveno zasnovanih saznanja. U fokusu su bila izučavanja načina formiranja „novih elita“, posebno novih *ekonomskih elita* kao ključnog *delatnog* segmenta nove klase kapitalista. O tome najučestalije i sociološki najtemeljnije svedoče radovi M. Lazića (1994a, 2000a, 2011). U tim analizama je manji naglasak bio na fragmentiranosti novih elita, pa i na sposobnost tih „novih elita“ da unose pozitivnu razvojnu dinamiku radi istinske modernizacije Srbije. O tome vidi nesto više u radu S. Bolčić, 2002: 60-65

u značenjima koja su se tokom moderne istorije pridavala reči «elita», *elita* nosi pozitivnu konotaciju, označava one «izabrane» kao one najbolje («odličnike»). Naravno, *biti elita* značilo je imati nešto što «mase običnih» ne mogu imati, od posebnog ugleda, uvažavanja, velike moći i povoljnih životnih šansi, do raznolikih *privilegija*, s tim što su se te elitne privilegije od većine u društvu smatrale *legitimnim*. Bitno je istaći i to da *pozitivno konotirani elitni položaj* označava nečiji *uspon* na «vrh društvene piramide» koji se ne dešava preko noći, uspon na bazi *osvedočenih kvaliteta*, bez moralnih i drugih «mrlji» u načinu dolaženja u status «odličnika».

U društvu Srbije tokom 1990-tih, ali i nakon 2000-te godine, «elite» se najpre doimaju kao društvene «skupine» raznolikog, pa i «svakojakog» sastava i domena delovanja. U svesti većine ljudi «elitnost» više nema pozitivnu konotaciju¹⁸. Iako ne u svim slučajevima, mnogi koji se označavaju «elitom» doimaju se «samozvancima» o čijem usponu u elitu kao da su oni sami odlučivali, ili neki uski društveni krugovi njima sličnih ljudi. Nažalost, moralne i druge «mrlje» onih koji se označavaju elitom kao da su češće nego pozitivni ljudski kvaliteti¹⁹. Nisu retke, otvoreno a češće «kuloarski» iskazane, jetke opaske običnih ljudi o onima u eliti kao pojedincima koji su se na nečastan način dokopali i mnogih vrednih stvari, pa i elitnog položaja, i to u godinama u kojima je većina ljudi teško preživljavala urušavanja ranije države Jugoslavije, pa i razaranje društva Srbije. *Izrazita nelegitimnost takvih «novih elita» ima nepovoljan uticaj i na sve «uspešne ljude»*, u čiju se uspešnost sumnja, pa je masovno «okretanje leđa društvu», kao i svim «strukturama moćnih», od strane «običnih» ljudi, očekivani ishod takvog strukturiranja društvene elite.

Dugo trajanje nelegitimnog strukturiranja novonastalog društva Srbije jedna je od centralnih nevolja ovog društva, koja demotiviše ljude da «budu uz vlast» i da slede politike kojima vlast želi da prevlada dugotrajnu društvenu krizu. S toga, ma koliko bilo novih ljudi u politici, i uprkos mnoštvu novih mera za prevladavanje kriznih procesa, onih procesa koji već više od dve decenije ugrožavaju normalan život ljudi u Srbiji, *društvena kriza ostaje konstitutivno svojstvo «razorenog društva» Srbije* na prelazu u novi milenijum.

Društveno-sistemske promene i razaranje društvenih institucija

Društvo Srbije 1990-tih, kao i nakon 2000-te, u znaku je mnogih *društveno-sistemskih promena*. Tako je već krajem 1980-tih otvoren *proces dokidanja režima društvene svojine*, u ravni *globalnog društva*, gde se dojučerašnja «društvena svojina» Republike preimenuje u *državnu svojinu* i gde organi države (skupština, vlada) postaju *titulari* te svojine, u ravni radnih organizacija, čija se «sredstva u društvenoj svojini» ili privatizuju, ili prelaze u režim državne svojine, kao što je bio slučaj sa «javnim preduzećima» i «ustanovama od šireg društvenog značaja». Shodno tim *sistemskim* promenama u svojinskim odnosima, menjaju se i *sistemska pravila upravljanja* radnim i drugim poslovnim organizacijama. Ukida se «režim samoupravljanja», kao i režim društvene koordinacije putem «samoupravnih interesnih zajednica» i putem «samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja», sa tendencijom da se uspostavi režim *upravljanja vlasnika* u ravni svih „radnih“ organizacija i da se osigura društvena koordinacija i regulacija «ex ante», putem zakona i propisa države, ili «ex post», putem *tržišne regulacije*.

¹⁸ O tome rečito govori u javnosti uobičajeno označavanje ljudi iz elite, posebno one ekonomske, izrazom *tajkun*.

¹⁹ O tim „mrljama“ mnogih koji imaju tretman „elite“, ili „vip osobe“, može se svakodnevno čitati u tzv. „žutoj“ i revijalnoj štampi.

Razume se, sve novine u društveno-sistemsom uređivanju globalnog društva trebalo je doneti unutar novog *režima političkog odlučivanja*, gde bi prestao politički monopol jedne, «avangardne», «radničke partije» (partije «komunista», ma kako se ta partija nominalno označavala). *Institucionalno* («konstitucionalno» i drugim zakonima) otvorena je mogućnost slobodnog formiranja i delovanja više partija i drugih organizacija različitog interesno-ideološkog profila, koje opravdanost svog postojanja dokazuju na «tržistu političkih ideja», gde građani, svojim glasanjem na izborima za organe države, iskazuju svoju podršku pojedinim političkim idejama.

Imajući u vidu ove temeljne društveno-sistemske promene, valjalo bi zaključiti da su godine 1990-te u Srbiji, kao i u drugim «zemljama post-socijalizma» bile u znaku *zamene jednog («socijalističkog») društvenog sistema drugim («post-socijalističkim», po intenciji kapitalističkim), interesno i ideološki drugačijim društvenim sistemom.*

U vremenu systemske «zamene» čini se da su neizbežne izvesne «nesistemičnosti» u uređivanju društva, usled «vakuma» u propisima, zbog nesnalaženja aktera sistema sa novim «pravilima igre», sa izmenjenim nadležnostima, itd. Takvi vidovi nedovoljne i nekonzistentne systemske regulacije morali bi se smatrati «normalnom cenom tranzicije», a ne znakom globalne «društvene razorenosti». Ali, u Srbiji 1990-tih, pa i nakon 2000-te godine, osim tih «normalnih» društvenih nevolja, izazvanih zamenom dojučerašnjeg «socijalističkog» društvenog poretka novim «post-socijalističkim» poretkom, na delu su bile i mnogo «nenormalnija» društvena dešavanja, koja se nisu mogla razumeti iz perspektive uobičajene «zamene sistema». Pre svega, *brojna vaninstitucionalna delovanja nisu bila ni kratkotrajna, niti su bila posledica nesnalaženja vladajućih društvenih aktera.* Van-institucionalno delovanje uočljivo je, kako će biti izloženo u daljoj analizi, u svim domenima društvenog delovanja i to na duži rok. Pre svega, već pominjane društveno-sistemske promene u sferi svojinskih odnosa, u režimu upravljanja i društvene regulacije, u načinu uspostavljanja državne vlasti, ostale su *institucionalno nedovršene*, pa su u društvenoj realnosti na delu bili izrazito *nekompatibilni* društveni aranžmani. Tako su, godinama, mnoge dojučerašnje «samoupravne radne organizacije» ostale nominalno «društvene», jer nisu ni privatizovane, niti su «podržavljene», s tim da je u njima ukinuto «samoupravljanje zaposlenih», pa su upravne uloge, dekretima lokalnih vlasti, prenesene na v.d. direktore, čije je delovanje bilo de facto nekontrolisano.²⁰

Suprotno osnovnom smeru *post-socijalističke transformacije*, koja je imala da bude u znaku *slabljenja uloge države (kao i slabljenja uticaja političke sfere u celini) na društvenu regulaciju*, što se smatralo glavnom osobenošću i slabošću socijalizma, u Srbiji je *društvena regulacije* tokom 1990-tih²¹, ali i nakon 2000-te, bila u znaku de facto *prevlasti državnih organa*, pa i prevlasti «ogoljene politike» u regulaciji svih sfera društvenog života. Takva «systemska nekonzistentnost» morala je delovati

---

²⁰ O tome će više biti reči sledećem delu ove studije gde će biti reči o „razaranju sfere rada“. Vidi i S. Bolčić, 2002a: 97-106

²¹ Valja primetiti da, uprkos nominalne orijentacije na „tržišnu regulaciju“ i napuštanje modela „samoupravne dogovorne ekonomije“, realna privreda Srbije tokom 1990-tih bila je izrazito „dirigovana ekonomija“, delom „institucionalno“, u slučaju „podržavljenih“ javnih i drugih velikih preduzeća „od posebnog društvenog značaja“ (o razmerama podržavljenja ranije „društvene svojine“ vidi, M. Zec, i saradnici, 1994.), a naročito „vaninstitucionalno“, u vidu neformalnih, mimo zakona formiranih, „Koordinacija“ na republičkom nivou, kao i na nižim nivoima državne „strukture“, gde se odlučivalo o svim bitnim ekonomskim i drugim merama i akcijama koje će nominalno „samostalno“ rukovodstva bespogovorno izvršavati.

nepovoljno na sva društvena kretanja. Ona je bila istovremeno i jedan od uzroka, ali i indikator globalne društvene razorenosti ovog društva.

Valja naglasiti da u ovakvom stanju izrazite «dezintegracije društvenog sistema» većina ljudi u takvom društvu ipak ne živi u «stanju bezakonja» i «anomije». Jer, *zakona i propisa ima mnogo*, i sve više, a ljudi povremeno osete «na svojoj koži» dejstvo raznih «propisa», recimo, kad im se oduzme nešto od onoga što su posedovali, kad im se «zakinu prava», kad izgube «status» koji su ranije bili stekli, itd. Ljudi, doduše, znaju da ono što je zapisano u zakonu može biti na neodređeno vreme odloženo u primeni²², da organi vlasti neće uredno primenjivati mere protiv onih koji ne poštuju zakone. Ali, to ljude ne oslobađa nelagode, pa i «egzistencijalnog straha» u situacijama kada sebi dozvole da ne poštuju propise države i kad i oni odluče da čine ono što se u društvu ustalilo kao nepisano, vanzakonsko, «pravilo ponašanja». Svakodnevni život ljudi u uslovima *društveno-sistemske* neuređenosti i neodređenosti postaje generalno težak i za većinu ljudi *uznemiravajući život*.

Sistemičnost društva kao svojstvo *normalno* uređene društvene zajednice iskazuje se i u značajnoj *usklađenosti društvenih pravila koja važe u pojedinim «podsystemima» ili sferama društva*, kao što su ekonomija, politika, kultura, duhovna sfera u njenom najširem značenju. Trebalo bi da «sistemska» poželjna ponašanja u jednoj sferi imaju «sistemska» podršku u drugim sferama društvenog života. U Srbiji tokom 1990-tih, kao i nakon 2000-te godine, po intenciji «novih aktera društvenog razvoja», došlo je do izmena u globalnom *vrednosnom sistemu*, i to pre svega u novom *društvenom uvažavanju individualizma* (nasuprot dojučerašnjem «socijalističkom kolektivizmu»). Takva vrednosna «paradigma» imala je biti «sistemska» podrška ponovnoj uspostavi kapitalističkih društvenih odnosa kao okosnice uspešnijeg ekonomskog i ukupnog razvoja Srbije. Ali, usled svojevrsne «*etno-nacionalizacije*» društva Srbije, o čemu će biti posebno reči u ovoj studiji, usled nastojanja da se Srbija uspostavi kao *država i društvo srpskog naroda*, naglašen značaj u društvenoj realnosti, posebno u sferi politike i kulture, imaju vrednosne orijentacije na «*tradicionalni kolektivizam*», na *kolektivne interese «vladajuće nacije»*, na uvažavanje tradicionalnih, patrijahalnih obrazaca *kolektivnog života* u porodici, lokalnoj zajednici, ali i društvu u celini.

I u sferi *kulture* uočljive su izrazito *nesaglasne vrednosne orijentacije*. Jer, ljudi su istovremeno morali «prigriliti» obrasce ponašanja razvijenih «zapadnih», potrošačkih društava i stalno «biti u modi», bar u onoj javno vidljivoj «osobnosti», ali su morali i manifestovati svoje «pripadanje vlastitoj naciji» i poštivati ponovno oživljene nacionalne običaje, isticati simbole vlastite religiozne pripadnosti, itd. To nastojanje ljudi da budu «u duhu modernog vremena», ali i u duhu oživljenih «tradicionalnih srpskih vrednosti», često je dovodilo do grotesnih pojava, poput onih vidljivih kod muškaraca koji liče na «rambo-ratnike» iz američkih filmova, ali koji istovremeno napadno nose krstove kakve obično nose monasi. Ili kod žena, čije napadno kratke suknje i tesne majičice otkrivaju obilato njihove butine i grudi, kako to čine žene-zabavljačice («call-girls») na Zapadu, s tim da te grudi opet krasi krstovi poput onih koje nose tradicionalno uređene žene koje su krenule u crkvu i čija su poprsja prekrivena.

Učestalost javnog ispoljavanja te *kulture nekulture* u Srbiji tokom protekle dve decenije nije bila ni marginalna «devijacija», niti je to tek usputna posledica «post-

---

²² Izvršni organi države, bez donošenja nužnih izmena zakona, donosili su *uredbe, ili čak telefonom izdavali uputstva*, kojima se preduzeća oslobađaju uplata za obavezno zdravstveno i penziono osiguranje zaposlenih, ili daje im se saglasnost da se ne plaćaju ugovorne obaveze prema javnim preduzećima, i td.

socijalističke transformacije», „devijacija“ koja bi mogla uskoro da nestane sa društvene scene. Uz mnoge druge pokazatelje društvene razorenosti, čini se da je i ta *ustaljena kultura nekulture* jedan od nesumnjivih pokazatelja razorenosti sadašnjeg društva Srbije.

Bitno svojstvo svakog *normalnog društva* jesu *delatne društvene institucije*²³ unutar koji se «ustaljuju» delanja svih aktera društva na način koji osigurava uređeno, civilizovano zadovoljavanje ljudskih potreba svih članova društva. Institucije podrazumevaju *ustaljeni* «set» formalnih i neformalnih pravila delanja onih aktera koji su u datom delanju međusobno povezani. Funkcija je institucija da osiguravaju koordinaciju u delanju aktera, da otklanjaju neizvesnosti i konflikte u tom delanju. Njihovo nastajanje je složen i, stoga, često društveni proces dužeg trajanja, u kome se, uvažavanjem zajedničkih iskustava i interesa ljudi, uobličavaju pravila delanja, formalna i neformalna, izričita i prećutna pravila. *Procesom institucionalizacije* stvara se *uređenost* društva, *društveni poredak*, uređuju se i *granice legitimnog delanja*.

Svaka od specifičnih društvenih institucija ima svoj osobeni *funkcionalni domen* i specifične *institucionalne funkcije*. Po «formi», institucije mogu izvesno vreme opstajati i nakon što su izgubile svoje izvorne funkcije, s tim što ih ljudi doživljavaju kao «običajne okvire» koji nameću izvesna *ritualna* ponašanja, ili čak i kao obesmišljene i «prazne društvene forme».

Institucije se menjaju, preobražavaju, ustanovljavanjem novih pravila, pod dejstvom izmenjenih društvenih okolnosti u kojima deluju relevantni društveni akteri. Neke od tih izmena institucionalnih pravila mogu biti takvog radikalnog karaktera da ih valja označiti kao nastajanje nove institucije. U procesima menjanja institucija mogu nastajati veće ili manje neusklađenosti institucionalnih pravila, kao i zastoji u ostvarivanju bitnih institucionalnih funkcija. Ljudi mogu doživljavati takva institucionalna stanja kao stanja «društvenog nereda». Ipak, dok su takve *epizode* «društvene konfuzije» kraćeg i privremenog trajanja, s tim da se *bitna* društvena regulacija uspostavlja unutar i uz pomoć datih institucija, globalno društvo zadržava svojstva uređene ljudske zajednice gde su društvena dešavanja u velikoj meri predvidljiva. *Bitna društvena promena nastaje kada institucije prestanu ispunjavati svoju suštinsku društvenu funkciju*, kada one postanu «prazne forme» i kada za društvenu regulaciju postanu presudne izvesne *vaninstitucionalne forme*, kada institucionalne funkcije preuzimaju određene «*quasi*» ili «*para*»-institucije. «Drugost» je tih «para-institucija» u odnosu na normalne društvene institucije da one funkcionišu po javno nepoznatim pravilima, pravilima sporne legitimnosti, pravilima kojima se štite neki *nelegitimni posebni interesi* i gde je *nekontrolabilna društvena moć* određenih aktera ključni činilac u osiguravanju primene datih vaninstitucionalnih pravila. S toga, *razaranje društvenih institucija* nastaje u uslovima kada društvena moć izvesnih aktera postane nekontrolabilna i kada u društvenoj regulaciji prevagu dobiju neki vaninstitucionalni posebni, «privatni» interesi.

Valjalo bi detaljno istražiti i napisati obimne studije o specifičnim vidovima razaranja institucija u društvu Srbije tokom 1990-tih da bi se shvatilo šta se to zlokobno desilo sa društvom Srbije tih godina i da bi se razumeli razlozi zbog koji ni nakon 2000-te, uprkos mnoštva novih političkih i legalnih izmena u društvenom sistemu Srbije, nije bitno promenjen krizni karakter ovog društva, pa ni mnoštvo manifestacija njene «društvene razorenosti». U nastavku ove analize biće izloženi

---

²³ Znanja o društvenim institucijama nezaobilazan su deo „sociološke ekspertize“. O važnosti društvenih institucija za samo postojanje i funkcionisanje svakog globalnog društva gotovo je suvišno govoriti. U savremenoj sociologiji razvijena je posebna teorijsko-istraživačka orijentacija nazvana *institucionalizam*; vidi, Brinton, M.C., Nee, V., 1998.

dostupni empirijski uvidi u osobenosti razaranja nekih bitnih društvenih institucija u Srbiji tokom 1990-tih, pa i nakon 2000-te godine.

Neki empirijski uvidi u razorenost društva Srbije tokom 1990-tih

Za mnoge društvene «analitičare», kao i za mnoge laike, čini se nespornim da je početkom 1990-tih došlo do *razaranja i nestajanja* dojučerašnje države Jugoslavije. Ta nova «društvena okolnost», za neke neočekivana i neželjena, za druge dugo očekivana i poželjna, često se izdvaja kao glavni *neposredni uzrok* svih kasnijih nepovoljnih društvenih dešavanja u svim nekadašnjim delovima Jugoslavije²⁴, a time i u Srbiji, koja je postala jedna od novoformiranih država na tlu bivše Jugoslavije. Doduše, Srbija je nastavila, više od decenije i po (sve do 2006. godine), da bude jedna od «republika» novouspostavljene Savezne republike Jugoslavije, odnosno «Državne zajednice Srbije i Crne Gore», svojevrsnih «federacija» kojima se htelo zadržati *državni kontinuitet* nekadašnje SFRJ.

U realnosti, Republika Srbija se već od početka 1990-tih²⁵ nastoji uspostaviti kao *samostalna* i *samosvojna država*, pa je osnovano pitati se kakvog su karaktera bile njene uspostavljene *institucije države* u tom vremenu. Formalno-pravno, uspostavljene *institucije Republike Srbije* trebalo je da funkcionišu kao *institucije države*, čije bi osnovne *društvene* funkcije bile da osiguravaju stabilno upravljanje društvom, donošenje i primenjivanje *legalnih* društvenih pravila, legalno razrešavanje društvenih konflikata, osiguranje života, imovine i ukupnog blagostanja svih građana koji žive u granicama date države. Iako nije jednostavno, neupitnim činjenicama, dokazati sledeću ocenu, mnogo je zapažanja koja navode na zaključak da je, tokom 1990-tih, u Srbiji na delu bio *trend razaranja institucija države* i da su realna društvena dešavanja prevashodno proizlazila iz delovanja aktera koji su de facto delovali izvan institucija države²⁶.

Valja reći da *institucije države*, a Srbija je nominalno ostala u *državnim granicama* dotadašnje Republike Srbije, nisu realno mogle normalno delovati na celoj državnoj teritoriji, pre svega na teritoriji Pokrajine Kosovo, gde je već početkom 1990-tih godina «albansko društvo» Kosova prestalo biti *lojalno državi Srbiji*²⁷. Ali, to je tek jedan od aspekata *de facto nedovršenosti institucija države* u Srbiji 1990-tih. Usvojeni Ustav Republike Srbije iz 1990-te ostao je u mnogim odredbama neusaglašen, i to više od jedne decenije, sa novousvojenim Ustavom Savezne republike Jugoslavije, a to se odnosilo i na mnoge zakone Republike Srbije koji nisu bili usklađeni sa saveznim zakonima. Već je to bio razlog za izvesno van-institucionalno delovanje organa države Srbije, ili bar za uređivanje njihovog

²⁴ Ima autora (Bakić, J., 2011,20) koji i *ratove* koji su obeležili prostore nekadašnje SFRJ u prvoj polovini 1990-tih označavaju kao „ratove za jugoslovensko nasleđe“.

²⁵ To proizlazi iz izričite odredbe Ustava Republike Srbije iz septembra 1990-te, gde se Srbija više ne određuje kao „federalna jedinica“ već kao „suverena i nezavisna država“ (navodi prema, Pajvančić, M., 2005: 20).

²⁶ U citiranom radu M. Pajvančić navodi se mnoštvo konkretnih detalja o nepoštivanju bitnih regula ustavnog uređivanja Srbije kao „političke“ zajednice, i to ne samo u godinama vladavine S. Miloševića, već i nakon 2000-te godine. Kako ističe M. Pajvančić, „Srbija ima ustav ali nije ustavna država“ (277).

²⁷ Minimalna lojalnost državi Srbiji „albanskog društva“ na Kosovu trajala je do marta 1989. godine kada je Skupština Srbije ukinula Kosovu (ali i Vojvodini) status „federalne jedinice“ i kada je putem specijalnih zakona država Srbija neposredno preuzela upravljanje Kosovom. Nominalno „raspuštena“ Skupština Kosova održala je tajno zasedanje u Kačaniku i donela ustav“ nezavisne republike Kosovo“. Vidi više o dešavanjima na Kosovu tokom 1990-tih, Ingrao, Ch., Emmert, T. A., 2010: 274-287.

delovanja «uredbama» i «podzakonskim aktima», čiju su sadržinu određivali nosioci izvršne a ne zakonodavne vlasti u Srbiji.

Imajući u vidu da je Srbija već od početka 1990-tih de facto bila upletena u «unutrašnji rat»²⁸ koji je zahvatio delove Hrvatske, Bosne i Hercegovine, razumljivo je što je u takvim društvenim okolnostima *jačala moć organa izvršene vlasti* i što u delovanju institucija države izraženije postaju njene *represivne funkcije*²⁹. U takvim državnim i društvenim okolnostima mnoge od normalnih *funkcija države* (posebno onih koje su bile u vezi sa ratnim dešavanjima, kao su mobilizacija «dobrovoljaca» za odlazak na ratišta van teritorije Srbije, gde je trebalo «štititi interese srpskog naroda») preuzimale su «van-državne strukture», razna «udruženja» i to je vodilo stvaranju osobenih «quasi-državnih» ili «para-državnih» tela. Takve su bile razne institucionalno nepredviđene «*koordinacije*», gde su se donosile odluke koje bi u uređenoj državi donosili za to predviđeni državni organi, ili su «ekstralegalno» bile formirane «*vojno-policijske jedinice*» (svojevrzne «para-militarne snage») koje su na ratišta upućivale pojedine političke stranke ili samozvana «udruženja građana»³⁰. Sva takva «dešavanja» vodila su razaranju legalno uspostavljenih institucija države, pa se unutar institucionalno predviđenih okvira države donosilo sve manje za državu bitnih odluka. Nominalni nosioci državnih funkcija postali su svojevrzni «*privatni posednici države*», koji su samovlasno donosili odluke u ime države i njenih građana³¹. Posledice mnogih takvih odluka imale su tragične posledice i po te građane, ali i po dugoročne interese Srbije kao države.

U vremenu razaranja institucija države čini se «normalnim» da se javi *rašireno nepoštivanje zakona i drugih pravnih regula*, najpre od strane samih «posednika» državnih ovlasti, a onda i od svih drugih građana. Kako govore nalazi nekih anketnih istraživanja³² realizovanih tokom tih godina, većina ispitanika je smatrala da su se, generalno, zakonske norme tokom 1990-tih godina manje poštivale nego što je to bilo u vremenu pre 1990-tih. Isto tako, 2/3 svih ispitanika smatrala je da je nepoštivanje zakona postao uslov svakodnevnog preživljavanja, a njih 70% bilo je saglasno sa stavom da zakone valja poštivati samo ako je to u korist pojedinca. Dakle, pod dejstvom «strukturalnih» okolnosti, kakve su bile raznolike *hronične nestašice* koje su ugrožavale elementarno preživljavanje za većinu ljudi, usled razaranja institucija države, stvorena je i *društveno-duhovna klima i spremnost ljudi da masovno postanu prekršioci zakona*», čime se samo produbljuje svekoliko razaranje društva.

Za «normalnost» društva u njegovoj celovitosti od bitnog su značaja *ekonomske institucije*, čija je društvena funkcija da osiguraju uslove za aktiviranje raspoloživih materijalnih resursa, za proizvodnju, raspodelu i razmenu dobara i usluga

²⁸ Ovde se koristi izraz „unutrašnji rat“ iz uverenja da se ne radi o tipičnom „građanskom ratu“, niti samo o „etničkom ratu“, jer su *strane u sukobu* proizašle iz koalicija socijalnih segmenata bivšeg jugoslovenskog društva čije su funkcionalne, ideološke i druge značajke bile različite. Sve su „strane“ proizašle iz raspadanja dojučerašnjeg globalnog *jugoslovenskog društva* i zato je to *unutrašnji rat*. Vidi o tome celovitu raspravu, S. Bolčić, 1992.

²⁹ Prema nekim nalazima, policijske snage države Srbije narasle su sa 25.000 početkom 1990-tih na 80.000 do 100.000 pripadnika krajem 1990-tih.

³⁰ Nažalost, o tim dešavanjima iz domena delovanja „vojno-policijskih“ jedinica i drugih „para-militarnih snaga“ u Srbiji 1990-tih nema sistematičnih izučavanja. M. Hadžić, jedan od retkih znalaca društveno-vojne tematike, osvetljavao je delovanje Jugoslovenske narodne armije; vidi, Hadžić, M., 1996.

³¹ N. Dimitrijević (2004:58-59) takođe govori o sistemu *privatizovane vladavine* tokom 1990-tih, gde je bio uspostavljen „para-državni kartel koji su tvorili „zvanične“ političke institucije, vladajuća partija sa njenim „koalicionim“ satelitima, vojska, raznovrsne policijske formacije, mafija, dvorski intelektualci, sa Predsednikom republike kao centrom paukove mreže i pesonifikacijom sistema“.

³² Vidi, Bolčić, S., 2002:63.

od značaja za civilizovani život građana date društvene zajednice. Ekonomske institucije imaju tendenciju da opstaju i kad u drugim sferama društva, recimo u domenu politike, dođe do radikalnijih društvenih poremećaja. Recimo, u i u godinama ratovanja sa drugim državama mnoga preduzeća, fabrike, radnje, nastave da obavljaju svoje funkcije.

U Srbiji tokom 1990-tih bilo je, naravno, raznih okolnosti koje su mogle dovesti do *poremećaja u funkcionisanju ekonomskih institucija*, obzirom na radikalnost pojedinih društveno-institucionalnih promena, kakve su bile one u vezi sa svojinskim odnosima. Poremećaji su morali biti i posledica razaranja ranije države Jugoslavije i ratnih dejstava u delovima te bivše zajedničke države, pa i zbog mera institucija međunarodne zajednice, kakve su bile ekonomske sankcije UN. Ne zaboravljajući te okolnosti, valja reći da su ekonomske institucije u Srbije, usled procesa globalnog razaranja društva, o čijim se uzrocima biti posebno reći, bile suočene ne tek sa „izvesnim“ *poremećajima* u njihovom funkcionisanju, već da je i njih zahvatio proces «institucionalnog razaranja», kada *ekonomske institucije gube svoje bitne funkcije* i kada realni ekonomski život u velikoj meri teče mimo i izvan tih institucija.

Valja se podsetiti da je tokom 1990-tih ogroman broj «radnih organizacija», preduzeća, radnji, samo nominalno mogao biti označen društvenim institucijama u kojima se *posluje*, gde ljudi rade i u njih odlaze da bi obavili neki posao³³. Ljudi su išli u fabrike koji više ništa nisu proizvodile, išli su u trgovinske radnje u kojima nije bilo robe kojom bi se trgovalo. Banke su realno prestale biti finansijske institucije koje osiguravaju finansijska sredstva poslovnim akterima za njihovo poslovanje, u njima ljudi više nisu nalazili novac koji su svojevremeno uložili kao svoju štednju. Istovremeno, umesto ovih normalnih ekonomskih institucija, nastale su, van-institucionalno, «para-institucije», «para-firme» na «sivom tržištu», «radnje na haubama», nastala je «ulična trgovina», nastale su i «para-banke» gde se ulagao, okamaćivao, pozajmljivao novac, ali sada najčeće novac koji nije bio zvanični novac države Srbije, već novac jedne druge države, novac u vidu *nemačke marke* koji je preuzeo sve bitne funkcije novca, da bude i «mera vrednosti», sredstvo razmene, vid založenog bogatstva³⁴.

S obzirom na takvu razorenost ekonomskih institucija, država je izgubila mogućnost da svojim merama reguliše ekonomski život u državi. Tako je došlo do hroničnih nestašica i osnovnih životnih namirnica, koje su se mogle nabavljati na sivom tržištu, po sve većim cenama, pa je i to bio jedan od uzročnika galopirajuće inflacije i obezvređivanja zvaničnog novca. I država je postala veliki učesnik u nelegalnoj nabavci raznih roba (nafte, repromaterijala, i drugih dobara potrebnih državi), oslanjajući se pri tome na «privatne snabdevače» koji su na takvoj vrsti «poslovnih usluga» državi ostvarivali velike dobiti. Time su stvorene i «*strukturalne*» *okolnosti za razmah velike korupcije*, gde su oni koji su radili za državu, bilo zvanično ili nezvanično, postali najmoćniji ljudi u Srbiji. Društvo u kome korupcija postaje

---

³³ Mnoga preduzeća izgubila su ranija tržišta za svoje proizvode i usluge i u normalnim društvenim prilikama ona bi otišla u stečaj. Ali, radi održavanja privida normalnosti, država je, s pozivom na ekonomske sankcije međunarodne zajednice, dozvolila preduzećima da svoje zaposlene šalju na vanredne „prinudne odmore“ koji su ponegde trajali i više godina. Dostupni podaci iz ankete Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu nagoveštavaju da je među zaposlenima u Beogradu bilo 22% onih koji su tokom date godine bili na prinudnom odmoru, dok je u mestima u unutrašnjosti Srbije bilo i do 30% takvih ispitanika. Vidi, A. Milić, 2002:169.

³⁴ U već citiranoj studiji M. Dinkića, 1995, iscrpno i dokumentovano je opisano razaranje finansijskog sistema Jugoslavije i Srbije

nezaobilazno obeležje svih delatnosti³⁵ mora postati razoreno društvo u svom suštinskom određenju.

Mnogo je činjenica³⁶ koje govore o razornim posledicama pomenutih razaranja državnih i ekonomskih institucija po globalne ekonomske «prilike» u Srbiji tokom 1990-tih. Kad se upoređi društveni bruto proizvod Srbije krajem 1990-tih sa onim krajem 1980-tih, vidi se da je *ekonomska moć države Srbije prepolovljena* (2700 \$ 1990-te, prema 1200\$ 1999. godine). Industrijska proizvodnja 1999. godine dostigla je tek 1/3 njenog obima iz 1990-te. Dok je 1990-te bilo izrađeno oko 50.000 novih stanova, 1999. izgrađeno je svega 10.000 novih stanova. Nezaposlenost je 1990-te iznosila 18% da bi 1999. godine bilo 33% nezaposlenih u odnosu na odgovarajući radni kontigent prema kome se računa stopa nezaposlenosti. Dok su lična primanja u 1990-toj iznosila u proseku oko 750 DEM, godine 1993. lična primanja su bila pala na 21 DEM, a 1999. godine ta prosečna primanja su dostigle tek 87 DEM.

Čini se da je *najcrniji pokazatelj ukupne razorenosti društva Srbije, tokom 1990-tih, bila galopirajuća inflacija*, jer je rast cena u 1989. godini iznosio 195% na godišnjem nivou, da bi već 1992. godine taj rast iznosio 9000% na godišnjem nivou, a onda se krajem 1993 i početkom 1994. godine inflacija već računala na *dnevnom nivou*, tako da je u januaru 1994 inflacija bila 60% dnevno, odnosno 2% svakog sata³⁷.

Imajući u vidu ove činjenice bilo je neizbežno da tako razoreno društvo Srbije postane i izrazito *osiromašeno društvo*: dok je, prema zvaničnim statistikama, 1990-te bilo 14% siromašnih, u 1994. godini bilo je 39% siromašnih a 1999. godine bilo je 33% siromašnih³⁸. U jednoj anketi iz 2000-te godine samo je 1% ispitanika ocenio svoje životne uslove kao «dobre», dok je njih 78% ocenilo te životne uslove kao «teško podnošljive» ili «nepodnošljive».

O dubini razaranja društva Srbije govore i procesi *razaranja obrazovnih i kulturnih institucija*. Moglo bi se reći da, kao što je bilo mnogo *poslovnih* organizacija u kojima se nisu obavljali nikakvi poslovi, tako je bilo i mnogo škola i drugih obrazovnih institucija u kojima se nisu obavljale uobičajene obrazovno-vaspitne aktivnosti. Učestalo se u takvim institucijama nije radilo (bilo je tokom 1990-tih školskih godina u kojima je bilo i do 50% izgubljenih časova), zbog štrajkova nastavnika, protesta učenika i studenata, zbog opštih društvenih neprilika. Kao da je sticanje znanja i socijalizacija mladih ljudi postala sporedna aktivnost takvih institucija. Ako je i rastao upis u srednje škole i na univerzitete, to nije bilo u funkciji povećanih potreba društva za obrazovanim kadrovima, već radi «sklanjanja mladih ljudi sa ulice» i radi održavanja socijalnog mira u uslovima osiromašenog društva.

O svojevrsnom «pražnjenju» kulturnih institucija od njihovih izvornih funkcija, posebno muzeja, javnih čitaonica, može se suditi po nemogućnosti tih institucija da priređuju izložbe muzejskih zbirki, da nabavljaju novoobjavljene knjige, često i da osiguraju minimalna sredstva za elementarno čuvanje već

---

³⁵ Napisano je više studija o korupciji u Srbiji, mahom na osnovu subjektivnih procena ispitanika, što svakako ne daju punu sliku razaranja društva putem korupcije, pogotovo što se anketnom metodologijom uspeva dobiti izvestan uvid u tzv. sitnu korupciju, ali ne i veliku korupciju, u koju su uključeni najmoćniji društveni akteri. Vidi o tim saznanjima radove : Vukotić, V., et al., 2000, Grupa autora, 2001, Vuković, S., 2003

³⁶ Ovde su izdvojene tek neke od tih činjenica iz više izvora. Celovitiiju sliku tog urušavanja privrede Srbije daje, pored ostalih M. Arandarenko, 2000: 351-364

³⁷ Vidi, Dinkić, M., 1995: 43

³⁸ A. Pošarac, 1995, daje celovit uvid u razmere i karakteristike siromaštva u Srbiji u prvoj polovini 1990-tih,

prikupljenog kulturnog blaga. Mnoge od zgrada u kojima su bile smeštene kulturne ustanove postale su zapuštene, fizički neodržavane. Ako se u njima nešto i dešavalo, to nisu bile delatnosti iz oblasti kulture, već veoma često ugostiteljske i slične komercijalne aktivnosti drugih «poslovnih partnera» kojima su te ustanove kulture bile prinuđene da daju svoje prostorije na korišćenje radi osiguravanja minimalnih primanja zaposlenih u tim institucijama³⁹.

Procesi razaranja institucija mogli su se uočiti i u načinu delovanja *religijskih ustanova*. Naravno, godine 1990-te bile su godine oživljavanja i *omasovljenja religioznih ponašanja*, posebno onih javno vidljivih, kao što su ponašanja u slučajevima krštenja dece, prilikom sklapanja brakova, u slučajevima sahrana, u obeležavanju i slavljenju velikih religioznih praznika⁴⁰, te u simboličkom označavanju vlastite religiozne pripadnosti, u vidu nošenja krstova, unošenja ikona i drugih religioznih predmeta u domove.

Godine 1990-te su bile i godine naglašene prisutnosti crkava i crkvenih velikodostojnika u široj društvenoj javnosti, pa i u političkom životu Srbije⁴¹. Imajući u vidu ove činjenice činilo bi se neprimerenim govoriti o procesima razaranja religijskih institucija. Ali, ako se imaju u vidu *izvorne funkcije* tih institucija, a to je osiguravanje određene *duhovne usmerenosti ljudi*, osnaživanje njihovih religijskih uverenja, i ako se takvo delovanje religijskih institucija suoči sa onim što se učestalo dešavalo u duhovnoj sferi društva Srbije, pa i u načinu delovanja «crkvenih ljudi», onda ima osnova tvrditi da je proces razaranja zahvatao i ove institucije. Jer, uprkos umnoženog ispoljavanja «pojavnosti religioznosti» teško je dokazati da je to bilo praćeno istovremenim snaženjem istinskih religioznih uverenja kod većine ljudi. Osim u danima velikih praznika, ljudi su i dalje retko odlazili u crkve i druge religiozne hramove da se mole, da učestvuju u liturgijskim aktivnostima⁴², kao što su ljudi retko *intimno* praktikovali religiozno delanje (recimo, u vidu dnevnih i drugih molitvi). Reč crkve često se čula u vezi sa ne-crkvenim i ne-religioznim pitanjima, učestalo o onima u vezi sa načinom delovanja institucija države, ali je ta reč izostajala ili nije bila nedovoljno glasna kad je trebalo osuditi neljudska delanja koje kanoni svih religija osuđuju (ubijanja nevinih ljudi ili otimanja tuđe imovine, raskalašno i nemoralno ponašanje «vernika» ali i «crkvenih ljudi», i sl.). Iako su od strane crkvenih velikodostojnika često iskazivane kritičke opaske na račun stanja u *duhovnoj sferi društva* Srbije, uveliko se zaboravljalo da religiozne ustanove pretenduju da imaju presudan uticaj na tu duhovnu sferu i da dobar deo odgovornosti za neželjeno stanje u duhovnoj sferi pada i na te religiozne ustanove. Naravno, u meri u kojoj su i te ustanove bile uvučene u procese globalnog društvenog razaranja teško je bilo osigurati njihov značajniji uticaj na duhovno stanje društva Srbije tokom 1990-tih.

U ovoj analizi osobenih vidova razaranja društva Srbije valja se zadržati i na dešavanjima koja dotiču sferu *interpersonalnih odnosa*, pa i na osobenosti «*modalnog*» *tipa ličnosti* u Srbiji 1990-tih. Baš kao što su ljudi tokom 1990-tih često imali doživljaj da im je «društvo» kao takvo «nestalo iza leđa», tako su mnogi

---

³⁹ O teškim uslovima rada kulturnih ustanova u Srbiji početkom 1990-tih niz činjenica daje B. Stojković, 1995.

⁴⁰ Celovit uvid u dešavanja u religijskoj sferi dat je u radu D. Radisavljević-Ćiparižović, 2002.

⁴¹ Takvu ocenu daje i R. Radić, 1996:267. M. Đorđević, 2004:123-131 razmatra manifestacije „religijsko-ratničkog diskursa“ tokom 1990-tih i njegov uticaj na odnose ljudi u Srbiji prema ratnim dešavanjima na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

⁴² Iz podataka datih u radu D. Radisavljević-Ćiparižović, (231-233) proizlazi da i krajem 1990-tih polovina ispitanika ne prisustvuje nedeljnim misama (liturgijama), a redovno to čini tek 2% ispitanika.

doživeli da su ostajali bez mnogih prijatelja i njima bliskih ljudi, te da, osim onih najbližih, teško da mogu očekivati pomoć i podršku od šireg kruga ljudi. Jedno anketno istraživanje iz 1999. godine⁴³ je pokazalo da je 46% ispitanika isticalo da im se «krug prijatelja smanjio» u odnosu na vreme pre 1990-te. Za mnoge to je smanjivanje «kruga bliskih ljudi» bio posledica iseljavanja ljudi tokom 1990-tih⁴⁴, posebno kad je reč o mladim ljudima.

Ali, ne bi trebalo zaboraviti da u uslovima društvene razorenosti nastaju i «strukturalne» okolnosti u kojima se menjanju i «modalne ličnosti»⁴⁵, ili prevladavajući *obrasci ličnog ponašanja*. U takvim prilikama postaje «normalno» da svaki pojedinac u svakodnevnim životnim situacijama prevashodno misli na sebe, na lične koristi, ponekad i po cenu «zaborava» *moralnih i drugih pravila obzirnosti*. Iz ankete realizovane 1999-te godine dobijen je podatak da je 65% ispitanika ocenilo da su ljudi tokom tih godina «mislili samo na sebe», te da je 57% ispitanika smatralo da su ljudi postali «manje poštene» nego u godinama pre tih razornih 1990-tih godina.

Taj *generalni «zaborav moralnosti»*, kao jedna od manifestacija stanja društvene razorenosti, može da osvetli razloge zbog kojih su ljudi u Srbiji, tokom 1990-tih, tako masovno propuštali da javno osude nesumnjiva *nečovečna činjenja* onih aktera koji su bili upleteni u ratna dešavanja u prostoru nekadašnje Jugoslavije, ali i da osude i sve druge «kriminalne likove» čija su nečovečna dela bila vidljiva i koja su unesrećivala većinu građana Srbije⁴⁶.

U društvu u kome se, makar iz nužde, masovno «zaborave» moralna pravila, te kada se razvije *masovna tolerancije nemoralnih delanja, nestaju ili značajno oslabe podsticaji za šire civilno delanje*, ono delanje *autonomnih ličnosti* koje ulaze u individualne i kolektivne akcije pod uticajem vlastite savesti i radi unapređivanja sveukupnog kvaliteta života ljudi u datoj zajednici.

Nažalost, osim razaranja etabliranih društvenih institucija, u Srbiji 1990-tih moglo se uočiti i svojevrsno *razaranje institucija civilnog društva*, ili bar nesposobnost tih institucija da preuzmu neke od funkcija osnovnih društvenih institucija⁴⁷. Na delu je, na primer, bilo smanjivanje članstva, kao i aktivne participacije ljudi u sindikatima, zamiranje mnogih profesionalnih udruženja i drugih autonomnih oblika «građanskog delovanja». Neka istraživanja su pokazala da je tek 7% ispitanika imalo nekog učešća u tzv. civilnim akcijama, te da čak 64% ispitanika i

---

⁴³ Reč je o anketi Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. A. Milić (2002: 262) navodi da je početkom 1990-tih trećina ispitanika u datoj godini ostala bez nekih prijatelja a da je takvih bilo gotovo 50% krajem 1990-tih.

⁴⁴ O tim iseljavanjima mladih ljudi biće posebno reči u ovoj studiji. Vidi, Bolčić, S., 2002c: 162-163.

⁴⁵ Z. Golubović (1995: 8-9) govori o „društvenom karakteru“ kao antropološkoj osobenosti ličnosti koje dominiraju u datom društvu, za čije su oblikovanje, osim činilaca dugog trajanja, kao što je tradicionalna kultura, od značaja i osobenosti društvenog sistema ali i aktualne društvene prilike, u slučaju Srbije tokom 1990-tih, to je „izbijanje građanskog rata na prostoru bivše Jugoslavije.

⁴⁶ Osim izrazito *političkih protesta*, kao što su bili oni iz 1991, 1992, 1996-1997, koji su znali biti veoma masovni, *antiratni protesti*, poput onih koje su inicirale „žene u crnom“ i slične mirovne grupe, bili su veoma slabo „posećeni“. Višegodišnje granatiranje Sarajeva, o kome su ljudi u Srbiji svakako imali dovoljno informacija i znali su da su žrtve tih granatiranja obični ljudi, deca, nisu provocirala nikakva masovna protivljenja ni vlasti, ni opozicionih partija, pa ni drugih građana. Bilo je tokom 1990-tih i političkih ubistava važnih javnih ličnosti, od kojih su sva, osim ubistva I. Stambolića, ostala nerasvetljena do današnjih dana, koja međutim, nisu proizvela nikakva ozbiljnija javna reaganja u Srbiji.

⁴⁷ Z. Milivojević (2006) daje relativno celovitu analizu *civilnog društva* u Srbiji tokom 1990-tih, kao i nakon 2000-te godine, analizu koja je zasnovana na obilju empirijskih nalaza, iz koje sledi ocena o potisnutosti civilnog društva tokom 1990-tih, ali i slika slabljenja i svojevrsnog razaranja civilnog društva tokom onih godina kada bi životni interesi građana tražili snaženje akcija civilnog sektora. O interesima i civilnom delovanju vidi i S. Bolčić, 1995b.

ne želi uzimati učešća u toj vrsti aktivnosti. Uprkos velikom entuzijazmu malobrojnih pojedinaca uključenih u pojedine vidove civilnog delovanja, «civilni sektor» nije mogao da suštinski promeni *zlokoban tok zbivanja* u prostoru nekadašnje Jugoslavije, niti sveukupno razaranje društva Srbije tokom 1990-tih godina.

Teško je bilo izmeniti i prilično *sumorna očekivanja ljudi u pogledu njihovih budućih životnih prilika*. Kako govore dostupni podaci realizovanih anketnih istraživanja u Srbiji tokom 1990-tih⁴⁸, *krajem 1990-tih* bilo je više ispitanika koji su očekivali pogoršavanje njihovih životnih prilika nego *početkom 1990-tih* (1999. godine bilo je 38% «pesimista», dok je 1994. godine bilo 18% «pesimista»), uprkos činjenici da je krajem 1990-tih ipak bila prevladana razorna inflacija kakva je bila krajem 1993. godine i da su prosečna primanja stanovništva povećana u odnosu na te početne godine zlokobnih zbivanja u Srbiji. Ali, kao što je već upozoreno, *gubljenje perspektive i razorena budućnost*, manifestacije su sveopšte društvene razorenosti, a upravo o tome, bar ilustrativno, govore prethodno navedeni podaci o sumornim očekivanjima ljudi u pogledu njihovih životnih prilika u Srbiji krajem 1990-tih.

Izložene činjenice i empirijski zasnovana zapažanja o društvenim prilikama u Srbiji tokom 1990-tih valjalo bi shvatiti tek kao početnu ilustraciju stanja razorenosti društva Srbije čije su osnovne odrednice bile izložene u prethodnom odeljku ove rasprave. Produbljenija slika te razorenosti podrazumeva veoma obimna i složena istraživanja, koja svakako još nisu realizovana i koja zasigurno ne mogu biti istraživački zadatak ma kog istraživača-pojedinca. Ipak, u poglavljima ove studije koji slede, biće dato više zapažanja o *procesima* razaranja društva Srbije tokom 1990-tih godina, čime će ovde izložena početna slika društvene razorenosti biti dopunjena.

Zašto dolazi do razaranja društva?

Društvena dešavanja u Srbiji tokom 1990-tih, koja su bila analizirana u prethodnim odeljcima ove rasprave, mogla bi se *sumarno* označiti i drugačijim pojmovnim određenjem. Ipak, i u slučaju da se usvoji ovde predloženo viđenje ovih dešavanja kao *razaranja društva*, ili da se tim dešavanjima pripíše neko drugo značenje, (recimo, kao *krizno dešavanje*), nezaobilazno se nameće pitanje o *uzrocima* tih dešavanja, ili o društvenim okolnostima koje generiraju takva dešavanja. Ako je istraživač i analitičar društvenih prilika u Srbiji 1990-tih bio u nevolji prilikom opisivanja pojavnih manifestacija društvene razorenosti, pre svega zbog oskudnih pouzdanih istraživačkih nalaza, on je u još većoj nevolji u otkrivanju uzroka tih dešavanja, ili u isticanju društvenih okolnosti koje generiraju takva društvena dešavanja.

Ono što će ovde biti izloženo, sa namerom da načelno, «generički» osvetli procese društvenog razaranja, kao i da razjasni osobene vidove razaranja društva Srbije tokom 1990-tih, valja shvatiti kao «razumne naučne hipoteze», čiju proveru, međutim, nije moguće izvesti ni po modelu proveravanja hipoteza u prirodnim naukama, pa ni po modelu standarnih hipoteza u društvenim naukama⁴⁹. O valjanosti ovde izloženih hipoteza trebalo bi suditi, uvažavajući «slaganje» tih hipoteza sa društvenom teorijom u celini, sa uporedivim objašnjenjima sličnih dešavanja u dosadašnjoj društvenoj istoriji, kao i sa «snagom» tih hipoteza da osvetle *specifična društvena dešavanja* u vremenu koje je usledilo nakon procesa društvenog razaranja.

⁴⁸ Anketa je realizovana u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Podaci su uzeti iz rada Bolčić. S., 2002:165

⁴⁹ O problemima uzročne analize u sociologiji vidi, Milić, V., 1978:723-741.

Polazni je stav da *procesu društvenog razaranja dovode do veoma dubokih, dugotrajnih poremećaja u funkcionisanju datog društva*. Prvi argument u prilog označavanja datih društvenih (ne)prilika kao manifestacija *društvene razorenosti* jeste *nastavljanje tih neprilika i nakon značajnih društvenih akcija čiji je smisao bio da se prekine «zlokobni tok» društvenih dešavanja*. S toga, i bez ulaženja u detaljno prikazivanje društvenih prilika u Srbiji nakon «oktobra 2000-te», evidentno je da su mnoga od dešavanja koja su obeležavala život u Srbiji tokom 1990-tih bila prisutna i nakon 2000-te godine. Mnogi su akteri novih vlasti u Srbiji nakon 2000-te «razumeli» dubinu društvene krize, ali i *bazičnu razorenost institucija* u društvu Srbije, tek pošto su shvatili da ni njihov «revolucionarni entuzijazam», niti sva njihova «ekspertnost» ne dovode, ni po brzini, niti po sadržini, do željenih promena u društvu Srbije i da to društvo i dalje ostaje *suštinski opterećeno posledicama loših 1990-tih godina*.

Nesumnjivo je da svako društvo koje, vlastitom politikom ili politikom drugih aktera, ulazi u rat, pogotovo rat dužeg trajanja, preživljava duboke «društvene potrebe», čije su posledice i neposredno ali i dugotrajno vidljive. Osim ljudskih žrtava i materijalnih razaranja, takvo društvo, naročito ako bude poraženo u tom ratu, može biti suočeno i sa nizom manifestacija društvene razorenosti. Ipak, mnoga su društva, i u dalekoj prošlosti, kao i u nedavnoj prošlosti, bila suočena sa ratnim (ne)prilikama, ali su funkcionisala kao «normalna društva».

Valja reći da procesi društvenog razaranja dobijaju na intenzitetu u situacijama kada *ratna dešavanja* imaju karakter tzv. *unutrašnjeg rata*, «građanskog rata»⁵⁰. Čini se, dakle, da bi u traženju okolnosti koje su dovele do procesa razaranja društva Srbije tokom 1990-tih, svakako trebalo imati u vidu «*ratna dešavanja*» u prostoru nekadašnje SFR Jugoslavije, čiji je deo bila i Srbija. Iako *nominalno*, ni država, niti društvo Srbije nisu nikome «objavili rat», nesumnjivo je da su i država i društvo Srbije bili *izrazito upleteni* u ratna dešavanja u prostoru nekadašnje SFR Jugoslavije, da je to bila upletenost u «unutrašnji» rat, koji je imao obeležja «građanskog», «međuetničkog» ali i «međudržavnog» rata, te da su posledice te upletenosti u rat bile vidljive u svakodnevnom životu ljudi u Srbiji.

Upletenost u takav «unutrašnji rat» uslovlila je duboke poremećaje u načinu funkcionisanja svih društvenih institucija u Srbiji, pre svega u načinu funkcionisanja *institucija države*. Te su institucije države, bilo pod prisilom dešavanja na ratištima, ili zbog načina na koji su te institucije koristili njihovi ključni akteri, prestale biti *institucionalno kontrolabilne*, da bi relativno brzo one bile ili *marginalizovane* (kao što je to bio slučaj sa institucijama zakonodavne i sudske vlasti) ili pak tretirane kao institucije one «državne osobe» kojoj je, navodno, «narod» izrazio *neograničeno poverenje* i koje, s toga, mogu da deluju kao *instrumenti lične vlasti* te «državne osobe». Prema tome, uz *unutrašnji rat*, druga bitna društvena okolnost koja dovodi do razaranja društva u njegovom temelju jeste *privatizacija države*.

Neinstitucionalizovano nestajanje ranije «savezne države» (SFR Jugoslavije) zasigurno je moralo da uslovi mnoge poremećaje u funkcionisanju ranijih «republika-država» a time i *republičkih društava* kakva su nastajala u granicama tih novih

---

⁵⁰ U slučajevima *međudržavnih ratova* često dolazi do snaženja društvene kohezije, pa i do oživljavanja mnogih oslabljenih mehanizama društvene integracije. U društvima zahvaćenim „unutrašnjim ratom“ prestaju da budu delatni i formalni i neformalni oblici društvene kontrole, gube se obziri, jer „neprijatelj“ lako postaje dojučerašnji sugrađanin, čak i bliski rođak, a sve što je „do juče“ bilo normalno u ljudskim komunikacijama prestaje da bude delatno na očekivani način. Iskustva govore da su se najsurovija ratna razračunavanja, najveća materijalna razaranja i najveći stepen „decivilizacije“ dešavala u zemljama koje su bile zahvaćene „unutrašnjim“ (građanskim, međuetničkim, međuverskim, „ideološkim“) ratom.

država. Te novonastale «nezavisne države» ušle su brzu novu «konstitucionalizaciju», što je zahtevalo i novo određivanje *društvenog identiteta* tih država. Budući da je *ključni problem*, koji dotadašnja «zajednička država» Jugoslavija nije uspevala da prevlada, bio percipiran kao *problem suprotstavljenih i neusaglasivih nacionalnih programa dojučerašnjih «konstitutivnih naroda»*, novonastale države, nastale u procesu raspada SFR Jugoslavije, uspostavljale su svoj novi *društveni identitet* kao *nacionalne države*, kao *države većinskih naroda* u datim republikama. Upravo je takva «etno-nacionalna» *konstitucija novih post-jugoslovenskih država*, čije je samo nastajanje bilo uveliko iznuđeno i neregulirano prethodnim neinstitucionalnim «razdruživanjem» države Jugoslavije, uslovlila umnožene međudržavne sporove, odnose neprijateljstva, pa onda i ratne sukobe između dojučerašnjih *konstitutivnih naroda*, bilo u unutar granica novih država, bilo između država u kojima su dominantnu ulogu imali pojedini dojučerašnji ravnopravni konstitutivni narodi. Jer, *dojučeranje republike SFRJ nisu bile nacionalno homogene*⁵¹, pa su delovi dojučerašnjih konstitutivnih naroda ostali u granicama novih država gde su, zbog date «*nacionalizacije*» države, izgubili raniji status «konstitutivnog naroda» i dobili status *nacionalne manjine*, sa kojim se pripadnici tih novonastalih manjina nisu mirili, ni individualno, niti kao kolektiviteti⁵². S toga, sve novonastale «nacionalne države» u prostoru dojučerašnje SFRJ bile su *države bez punog legitimiteta*, bez adekvatne «državlanske lojalnosti» onog dela nominalnih državljana koji su smatrali da su im nove države uskratile prava koja su do tada imali, te da su oni postali «građani drugog reda», kojima nova «nacionalna država», njene institucije, neće obezbeđivati građanska i ljudska prava, a svakako im neće osiguravati prava na očuvanje njihovog etničkog identiteta.

Društvo u kome izostaje nužan minimalni konsenzus oko bazične konstitucije države mora biti društvo dubokih socijalnih rasepa i tenzija, što uslovljava neefikasnost, pa i ubrzano «kvarenje» svih društvenih institucija. Što u datoj nacionalnoj državi ima više državljana koji su stavljeni u status manjine i što je njihov doživljaj obespravljenosti izraženiji, to su društvene tenzije veće a «kvarenje» društvenih institucija ubrzanije. Čini se, dakle, da osim međuetničkih sukobljavanja koja su obeležila društvena dešavanja u prostoru nekadašnje SFR Jugoslavije tokom 1990-tih, pomenuta «etno-nacionalna» konstitucija novih «post-jugoslovenskih država, dovela je i do razornih posledica po svakodnevni život građana tih novih «nacionalnih država», posebno u državama čija je multietničnost bila izraženija. Jer, osim «etno-nacionalizacije države» i uspostave atributa države po meri dominantne nacije, usledio je *proces svojevrsne «etno-nacionalizacije društva»*⁵³, sa izraženom tendencijom da se *društvo učini svojinom «vladajuće nacije»*. To je značilo da se osnovni identitet društva, njegov osnovni društveni poredak, društveno-sistemske ciljevi, uspostave tako da osiguraju realizaciju i zaštitu interesa nacije koja je «posvojila društvo». *Društvo se primarno društveno strukturira po etničkoj osnovi*, tako da sve druge podele u društvu imaju drugorazredni značaj. Ne samo da je *vlast*, već je i *društvena moć raspoređena tako da osigurava sistemsku realizaciju interesa vladajuće «etničke»*, a to važi i za funkcionisanje ostalih sfera društva, ekonomije, politike, duhovne sfere posebno.

---

⁵¹ Najveću etno-nacionalnu homogenost imala je Slovenija (91%), dok su ostale republike imale od 30 do 40% stanovništva „nematičnih“ nacionalnosti; vidi SGJ, 1991. godine.

⁵² Najbrojnija etno-nacionalna grupacija, koja je raspadom Jugoslavije i formiranjem novih „nacionalnih država“ ostala izvan svoje „matične države“ bili su Srbi (oko 2 miliona).

⁵³ O tome će biti reči u posebnom poglavlju ove studije, vidi, Bolčić, S., 1996.

Radikalna distorzija odnosa prema osnovnim ljudskim vrednostima, zbog izrazite društveno-sistemske pristrasnosti prema svemu što se čini za dobro vladajuće nacije, rađa osobeni «masovni zaborav moralnosti», što vodi u masovna kršenja pravnih normi, kriminalizaciju društva i razmah neljudskih činjenja, ne samo prema pripadnicima «etnijska» sa kojima je data vladajuća nacija u odnosu neprijateljstva, već i prema «nelojalnim» građanima date države⁵⁴. Imajući u vidu, s jedne strane, realnu multietničnost datih «republičkih» društava i, s druge strane, razorne posledice pomenute «etnonacionalizacije društva», čini se osnovanim tvrditi da je upravo ovaj proces bio od bitnog uticaja po sveukupno razaranje društva, o čijim je manifestacijama bilo reči u prethodnim odeljcima ovog rada.

U ovoj analizi društvenih okolnosti koje mogu generirati procese razaranja društva svakako nije moguće zaboraviti i *dugo trajanje ekonomske krize i masovno osiromašenje građana date društvene zajednice*. Jer, ljudi koji su ostajali godinama bez zaposlenja, bez prihoda, bez elementarnih sredstava za život, morali su postati sebični, morali su «zaboraviti društvo» i tražiti načine da, kad treba, i oni rešavaju svoje životne probleme vaninstitucionalno, mimo propisa. *Masovno osiromašeno društvo ne može biti dobro uređeno društvo* u kome i institucije i pojedinci delaju u skladu sa svojim društvenim ulogama. Dakle, uz određene globalne okolnosti, i «obični građani» mogu svojim načinom delanja usloviti procese razaranja društva. Ipak, njihov doprinos tim procesima nije autonoman i zato valja imati u vidu *delanje moćnih društvenih aktera*, koji presudno utiču na uspostavljanje ili razaranje društvenih institucija i funkcionisanje društvenog poretka u celini.

Radi razumevanja konkretnih društvenih dešavanja u datom društvu, moraju se imati u vidu «društveni sklopovi», ali i specifične društvene akcije, pre svega određene *politike i sredstva* kojima se te politike realizuju u datoj društvenoj zajednici. Važno je uočiti i *dejstva moćnih aktera iz «okruženja», kao i dejstva relevantnih «unutrašnjih» aktera⁵⁵*. U toj analizi može se pokazati da i određena *lična svojstva pojedinih aktera* mogu bitno uticati na izbor specifičnih politika i načine njihove realizacije.

Budući da su društvena dešavanja uvek složena rezultanta dejstava mnogih «faktora» i da je često veoma teško ustanoviti autonomni efekat dejstava svakog od relevantnih faktora, u tumačenju takvih dešavanja ima znatnih razlika, pa i sporenja o tome čemu valja dati značenje «ključnog faktora» ili presudne determinante datih društvenih dešavanja⁵⁶. Delom zbog činjenica koja je analitičar društvenih dešavanja imao na raspolaganju, svakako i pod dejstvom «idejno-teorijske paradigme» koju analitičar usvaja kao najbolju osnovu za vlastito zaključivanje o pojavama koje proučava, a koja usmerava i proces prikupljanja činjenica, a ponekad i zbog nekih detalja iz «lične jednačine» analitičara (kao što je nečija etnička usmerenost, društveni status, lična životna istorija, itd.), o kompleksnim društvenim pojavama izriču se često veoma suprostavljena zapažanja, sa pretenzijom da su ona i činjenično i logički jedino moguća ispravna zapažanja. O tome rečito govore brojne studije i rasprave u vezi sa nestajanjem nekadašnje države Jugoslavije, o karakteru i uzrocima ratnih zbivanja u prostoru bivše Jugoslavije, o karakteru društvenih transformacija u pojedinim novonastalim «post-jugoslovenskim» državama tokom 1990-tih godina.

---

⁵⁴ Iako su politička ubistva koja su se u Srbiji dešavala tokom 1990-tih ostala i dalje nerasvetljena, čini se osnovanim pretpostaviti da su neka od tih ubistava bila motivisana „nelojalnošću“ tih osoba prema vlastitoj naciji i njenoj državi.

⁵⁵ Jednu poopštenu klasifikaciju činilaca raspada Jugoslavije dao je M. Lazić, 1994.

⁵⁶ J. Bakić (2011) posvetio je obimnu studiju analizi raznolikih *viđenja i objašnjenja raspada Jugoslavije*.

Sva ta raznolika zapažanja svakako valja imati u vidu i kad se traži objašnjenje za procese razaranja društva, generalno, i društva Srbije tokom 1990-tih posebno, s tim što je razaranja *društva višeslojniji proces od procesa «rasturanja» države*, pa i procesa nastajanja novih nacionalnih država iz ostataka nekadašnje jugoslovenske države.

U prethodnoj analizi društvenih okolnosti koje su uslovljale procese društvenog razaranja pomenuto je više takvih okolnosti, s tim što ni jednoj nije bio pripisan značaj «odlučujuće okolnosti». Čini se da je proces razaranja društva, bar kad je reč o Srbiji tokom 1990-tih, bio rezultanta *istovremenog* dejstva mnogih okolnosti. Naravno, *neke od tih okolnosti javljale su se vremenski pre drugih okolnosti*, kao što je to slučaj sa dugotrajnom ekonomskom a potom i ukupnom društvenom krizom u dojučerašnjoj Jugoslaviji i Srbiji kao delu te državne zajednice.

Tokom 1980-tih činilo se da su sve dublji *ekonomski poremećaji* glavni činilac raširenih nezadovoljstava građana i da se tadašnji «moćnici» u Jugoslaviji pre svega sukobljavaju oko izbora društveno-sistemskih promena kojima bi se prevladali rastući ekonomski problemi⁵⁷. Sporenja između moćnika iz različitih republika u najvećoj meri bila su artikulirana kao *pitanja odnosa u federaciji*, budući da su uveliko poremećeni ili neadekvatno uspostavljeni odnosi u federaciji generirali ekonomske poremećaje, a kao posledica ekonomskih poremećaja javljali su se i drugi društveni problemi, pa i određena *međunacionalna sukobljavanja*. Pojedina republička rukovodstva kritikovala su *savezne državne organe* zbog pogrešnih ekonomskih mera u domenu investiranja i posebno, u regulaciji *jugoslovenskog tržišta* koje, umesto da bude *jedinstveno*, postajalo je sve više dezintegrirano, podeljeno na posebna, relativno zatvorena *republička tržišta*. Jedni su tražili «*snaženje federacije*», kroz veća ovlašćenja saveznih organa i rigoroznije sprovođenje odluka saveznih organa, drugi su tražili više realne *automije u delovanju federalnih jedinica*, više samostalnosti u delovanju republičkih političkih i državnih tela, kao preduslova za afirmaciju «samoupravnih društvenih odnosa», za odgovornije delovanje državnih organa, pa i za ukupnu demokratizaciju društva.

Naravno, iako republike nisu institucionalno bile uspostavljene kao «nacionalne države» određenog naroda, već kao «samoupravne društveno-političke zajednice» određene većinske etničke grupacije, ali i svih drugih građana na datoj teritoriji republike, *sporenja republičkih vođstava* imala su uvek i prizvuk *sporenja između pojedinih naroda* povodom njihovih različitih *nacionalnih interesa*. To je uticalo i na ispoljavanje *nacionalnih osećanja* građana datog nacionalnog identiteta, oživljavalo je *sećanja* na ranija povređivanja tih osećanja, kao i *frustracije* zbog

---

⁵⁷ Radi nalaženja, za sve delove Jugoslavije prihvatljivih, novih društveno-sistemskih rešenja Predsedništvo SFRJ je početkom 1982. godine iniciralo izradu *Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* i formiralo Komisiju za izradu Programa, na čijem je čelu bio Sergej Kraigher, tadašnji Predsednik Predsedništva SFRJ, pa je u javnostima ova komisija bila poznata kao „Krajgerova komisija“. Operativni rad Komisije bio je poveren Radnoj grupi na čijem je čelu bio Kiro Gligorov, a u radu na programu bilo je uključeno, kroz posebne podgrupe za pojedine aspekte programa, preko 300 uglednih stručnih i naučnih radnika iz svih republika i pokrajina. Bila je formirana i Podgrupa za društvene aspekte ekonomske stabilizacije u čiji su rad bili uključeni ugledni jugoslovenski sociolozi (V. Rus, Z. Mlinar, N. Toš, J. Županov, S. Vrcan, I. Kuvačić, S. Tomić, N. Jovanov, P. Georgijevski, M. Popović, M. Pečujlić, Ž. Tanić, V. Milanović, S. Bolčić, koji je rukovodio radom podgrupe). Ali, budući da su sociolozi pošli od ocene da je jugoslovensko društvo u dubokoj i trajnijoj *društvenoj krizi* za čije je prevazilaženje potrebno izvršiti radikalne društveno-sistemske promene, „separat“ podgrupe sociologa nije formalno, a ni suštinski, bio prihvaćen kao zvanični dokument „Krajgerove komisije“, niti su stavovi sociologa našli mesta u *Završnom dokumentu* Komisije za dugoročni program ekonomske stabilizacije. Tekst je, tek naknadno i mimo Komisije, objavljen u časopisu *Sciencia Yugoslavica*, 3-4/1985, Zagreb.

povređivanja nacionalnih interesa pojedinih naroda, pa su na tim osnovama nastajale i više ili manje otvorene manifestacije *nacionalnih ideologija* unutar kojih su se tražila i nudila rešenja za ispoljena međurepublička sukobljavanja.

Bitno je, međutim, naglasiti da su republička rukovodstva nastojala svoja sporenja izražavati u formi tadašnjih ideološki prihvatljivih «paradigmi»⁵⁸, da su se izričito ograđivala od tumačenja njihovih stanovišta kao usko nacionalnim interesima motivisanih zalaganja, te da je u najširoj javnosti vladalo uverenje da među narodima i građanima Jugoslavije nema ozbiljnijih *međunacionalnih netrpeljivosti*⁵⁹ i da se sva sporna pitanja mogu rešavati na najbolji način unutar Jugoslavije kao slobodno izabrane državne zajednice svih njenih konstitutivnih naroda i narodnosti i svih njenih državljana.

Nažalost, verovatno i pod dejstvom dugotrajne i sve razornije društvene krize, jasno ispoljene početkom 1980-tih, rastućeg i sve masovnijeg nezadovoljstva građana neefikasnošću svih političkih rukovodstva u prevazilaženju krize, stvarala se *društvena klima u kojoj su postala poželjna brza i odlučna rešenja*. U takvom društvenom ambijentu stvara se «potražnja», ali i «ponuda» *političkih delatnika* koji imaju potrebne osobine za takvo «brzo i odlučno» delovanje. Iako se «naknadnoj pameti» može činiti da su se određeni *pojedinci* «samoizabrali» za ključne političke delatnike u datom istorijskom vremenu, složenija analiza svih zbivanja u vezi sa usponom date «istorijske ličnosti» pokazuje da u tom usponu ima mnogo drugih «likova» i aktera koji saučestvuju u njenom društvenom usponu. Ali, kada dati pojedinac dobije svojstva najmoćnijeg političkog aktera, i svojim delanjem, kao i «zduženim» delanjem drugih aktera, koji veruju da će uz njegovo delanje ostvarivati i vlastite interese, i kada on uspe da osigura punu *ličnu kontrolu* nad svim bitnim polugama moći, njegovo *lično delovanje postaje bitna determinanta društvenih dešavanja*. S toga, kada se traga za otkrivanjem okolnosti usled kojih može doći do razaranja društva, uz prethodno navedene, valja imati u vidu i pojedinačne «delatnike» čije akcije mogu začeti, podstaći i osnažiti procese razaranja društva u njegovom totalitetu.

Ta *uloga ličnosti* mora se imati u vidu i kad se traga za razumevanjem procesa društvenog razaranja Srbije tokom 1990-tih. Iako ostaje da se obavi još mnogo ozbiljnih izučavanja uticaja bitnih okolnosti koje su dovele do razaranja ranije *države* Jugoslavije, kao i do *razaranja društava* u granicama novostvorenih «nacionalnih država» iz delova ranije države Jugoslavije, čini se da *već ima dovoljno pouzdanih saznanja iz kojih sledi ocena o bitnom doprinosu, nažalost zlokobnom doprinosu, Slobodana Miloševića, kao čelne političke ličnosti u Srbiji 1990-tih, nastajanju*

---

⁵⁸ Naravno, iako se u javnim rapravama koristio tada prihvatljiv ideološki govor o problemima u društvenoj realnosti, bilo je i u takvim istupanjima jasnih naznaka o uticaju neadekvantnih odnosa na „jugoslovenskom tržištu na međunacionalne odnose“, kako je isticao i S. Kraigher u knjizi *Kako iz krize* (1985:35).

⁵⁹ U studiji *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (M. Lazić, ur., 1991.) navode se empirijski ustanovljene činjenice o odsustvu izraženih nacionalnih podvojenosti Hrvata i Srba u Hrvatskoj i to krajem 1980-tih, dakle pre izbijanja otvorenih međunacionalnih sukoba u Hrvatskoj. S. Bolčić (1986: 95-97), na osnovu istraživanja velikog i reprezentativnog uzorka *zaposlenih* iz 18 slučajno izabranih radnih organizacija, po 6 iz Slovenije, Srbije i Makedonije, ističe nalaz da su polovinom 1980-tih ispitanici relativno *retko* izdvajali *grupe po nacionalnosti* kao one čije interese oni ocenjuju kao njima suprostavljene interese (u Srbiji takvih je bilo 3,0%, u Makedoniji 4,3% a u Sloveniji 6,7%). Grupe po uticajnosti i prema radnom mestu u radnoj organizaciji izrazita većina (oko 50%) izdvaja kao one grupe koje imaju u odnosu na njih „suprostavljene interese“. Iako se može imati reserve u pogledu validnosti anketom dobijenih podataka o realno suprostavljenim interesima u tadašnjem jugoslovenskom društvu, teško je ignorisati ove nalaze koji pokazuju izrazito veću suprostavljenost interesa po *socijalnoj* nego po *nacionalnoj osnovi*.

navedenih procesa društvenih razaranja u prostoru nekadašnje Jugoslavije, pa i Srbije.

Ne ulazeći u celovitiju analizu delovanja Slobodana Miloševića u društvenom životu Srbije, u kontekstu ove analize procesa razaranja društva Srbije tokom 1990-tih, ovde se pažnja usmerava na onaj smer njegovih delanja koji su uslovili *proces razaranja društvenih institucija*, što je bitna karakteristika sveukupnog razaranja društva. Bitno je uočiti da se taj *smer delovanja* vremenski javlja već polovinom 1980-tih, pre samog «rasturanja» države Jugoslavije i pre ratnih sukobljavanja na prostoru te nekadašnje države. *Simbolički*, početak tog delovanja bio je vidljiv na plakatu za 10-ti kongres SK Srbije (1986) , sa *znakovitom pesnicom*, kada je Slobodan Milošević izabran za predsednika Centralnog komiteta SK Srbije. Ubrzo nakon «ustoličenja» za politički najmoćnijeg čoveka u tadašnjoj Srbiji, Slobodan Milošević započinje akcije na *odlučnom «rasplitanju» društvene krize* u Jugoslaviji, što će, umesto «rasplitanja krize» produbiti krizu i dovesti do nestajanja države Jugoslavije i do zlokočnih dešavanja u svim delovima tadašnje Jugoslavije.

Novi «stil» političkog delovanja Slobodana Miloševića, označen kao *odlučnost, brzina, čvrsto jedinstvo*, do čega se dolazi, kad treba, i uz *zaobilaženje uobičajenih institucionalnih procedura*, bio je vidljiv već u načinu funkcionisanju Predsedništva CK SK Srbije⁶⁰. Neposredni cilj takvog stila operativnog političkog delovanja bio je u obezbeđivanju «pravih kadrova» na svim važnima funkcijama, u «Partiji» ali i u svim drugim institucijama. Sporenja u Predsedništvu, posebno između Slobodana Miloševića i Dragiše Pavlovića javljala su se gotovo na svakoj od sednica Predsedništva i povodom niza konkretnih pitanja, a to su prevashodno bila sporenja oko *metoda izgradnje jedinstva* u SK Srbije - *metoda brzih i odlučnih akcija*, na kojima je insistirao S. Milošević, po cenu zaobilaženja i statutarne odredbi, procedura i demokratskih praksi ustaljenih u SKJ, i *metoda nužnih demokratskih rasprava*, za što se zalagao D. Pavlović, gde su legitimna različita stanovišta u postupku dolaženja do zaključaka za delovanje političkih tela koje će se onda poštovati u političkoj akciji. Šira javnost nije znala za ta sporenja, niti je imala u vidu kako se lako i brzo zaobilaze ustaljene procedure unutarpartijskog institucionalizovanog načina rada političkih tela SK, kao što je, na primer, bilo saopštavanje javnosti *zaključaka* Predsedništva CK SK Srbije, koje je mimo tog tela formulisao «aparatus» Predsedništva a članovi tog tela bili su upoznati sa tim zaključcima tako da su ih sutradan pročitali u *Politici*. Isto tako, u raspravama na Predsedništvu i na sednicama CK Srbije, često su veoma glasni bili pojedinci koji nisu bili članovi tog tela, već ih je S. Milošević pozivao kako bi njihovim izlaganjima osigurao prevagu svojih stavova i onemogućavao artikulaciju stavova koji bili suprotstavljeni njegovim stavovima. I to je bio vid «vaninstitucionalnog delovanja», koje je S. Milošević smatrao «legitimnim» u ostvarivanju «revolucionarnih» ciljeva Partije, ali i u ostvarivanju srpskih nacionalnih interesa na Kosovu, pa i u Jugoslaviji u celini.

Sukob S. Miloševića i D. Pavlovića bio je i u vezi sa viđenjem načina prevladavanja razornih dešavanja na Kosovu. Uvažavajući činjenice u vezi sa ugroženim položajem Srba i Crnogoraca na Kosovu, posebno zbog naraslog uticaja albanskih nacionalista na stavove i ponašanja većinskog albanskog stanovništva na Kosovu, D. Pavlović je upozoravao i na tendencije oživljavanja i srpskog nacionalizma i na opasnosti koje razbuktavanje nacionalnih osećavanja kod

---

⁶⁰ O tome govore dokumentovane opaske D. Pavlovića u njegovoj knjizi *Olako obećana brzina* (1988 : 42, 45, 63.)

pripadnika srpske nacije, na Kosovu, u Srbiji, kao i u Jugoslaviji u celini, može imati po ukupne međunacionalne odnose u Jugoslaviji, pa i na budućnost Jugoslavije kao državne zajednice. Neposredan povod za unutarpartijski sukob S. Miloševića i D. Pavlovića, ali njih dvojice tek kao personifikacija dveju oprečnih politika razrešavanja društvenih kriza u Jugoslaviji, uključiv i krize same Partije, bila je javno izgovorena zamerka D. Pavlovića za «olako obećanu brzinu» u rešavanju teških prilika na Kosovu⁶¹. Ta zamerka, mada izričito neizgovorena kao zamerka S. Miloševiću, shvaćena je kao neslaganje sa aktivnostima S. Miloševića u vezi sa problemima na Kosovu, posebno sa njegovim opredeljenjem da se «zbog stanja na Kosovu mora činiti sve, makar i uz greške koje će se kasnije ispravljati», što je po oceni D. Pavlovića «klasična logika pragmatične i birokratske politike s kojom se stiže do aplauza danas i u velikih nevolja sutra»⁶². D. Pavlović je upozoravao da «zapaljive reči ne donose ništa drugo nego požare», da (d)lanovi Srba i Crnogoraca iz aplauza već prelaze u pesnicu, a to je granica preko koje sve dalje vuče u tragičan razvoj događaja»⁶³.

Način na koji je «razrešen» ovaj «unutarpartijski sukob», kao i sva kasnija dešavanja u Srbiji i u Jugoslaviji, jasno su pokazala da ovo nikako nije bio unutarpartijski sukob i da su stavovi S. Miloševića već tada morali biti shvaćeni kao izraz jedne *nove srpske nacionalne politike*, koja će neizbežno dovesti do rasturanja Jugoslavije kao višenacionalne zajednice. D. Pavloviću je bilo jasno da se, zbog činjenice da «u Jugoslaviji živi mnogo naroda i još više narodnosti..rađaju razni velikodržavni i velikonacionalni koncepti a ne jedino velikosrpski. Na takav pokušaj neka svako sebi i svojoj naciji postavi pitanje koje je srpskoj naciji postavio Svetozar Marković. A gde su granice 'ujedinjenih' Srba?» Isto tako, D. Pavlović (1988: 330) je upozorio da, pošto «Srbi žive u gotovo svim republikama (izuzetno malo u Sloveniji), i u obe pokrajine», «ukoliko bi želeli da stvore jednu državu, tada bi morali da dođu u sukob sa svim narodima u Jugoslaviji i da na sebe uzmu ulogu osvajačkog naroda». Svestan tragičnosti takvog sukoba, D. Pavlović (1988: 336) je zapisao da «ni u najstravičnijem snu ne bi pozeleo da praktično proverava(m) kako bi Jugoslavija izdržala eventualni nalet srpskog nacionalizma ovakve jačine kakvu danas ima albanski separatistički nacionalizam». Nažalost, ono što se, nakon ovog «unutarpartijskog» sukoba, dešavalo na javi bilo je stravičnije od tog nesnanog sna D. Pavlovića.

Nova politika S. Miloševića brzo se preselila iz «zgrade CK» u «društveni prostor» Srbije i Jugoslavije. Njen početni medijski naziv bila je «*antibirokratska revolucija*»⁶⁴, kojom je trebalo osigurati *brze i odlučne promene* u svim domenima društvenog života u Jugoslaviji, osigurati «ravnopravnost», «bratstvo i jedinstvo», «pravdu», a svakako uspostaviti ravnopravan položaj Srbije u jugoslovenskoj federaciji, rešavanje pitanja Kosova i zaustavljanje egzodusa Srba i Crnogoraca sa Kosova. Iako će brzo postati jasno da u vizuri S. Miloševića «birokratija» protiv koje se pokreće borba («revolucija») nije ni marksovski, niti veberovski shvaćena birokratija, već su to politička rukovodstva (partijska i državna) svih drugih republika, «antibirokratska revolucija» je započela sa rušenjem *partijskih i državnih rukovodstava* Vojvodine i Kosova, a potom i rušenjem rukovodstava u Crnoj Gori.

⁶¹ Iscrpan opis tih dešavanja daje D. Pavlović u knjizi *Olako obećana brzina* (1988).

⁶² Vidi, Pavlović, D., 1988: 98

⁶³ Isto, 1988: 98

⁶⁴ Značenju i pojavnim manifestacijama „antibirokratske revolucije“ O. Milosavljević je posvetila dva rada; vidi, Milosavljević, O., 1996:74-82; Milosavljević, O. 2004: 319-335.

Ne ulazeći ovde u celovitiju analizu tih «dešavanja», iz *perspektive ove rasprave o razaranju društva* važno je uočiti da su pomenuta «rušenja rukovodstava» imala karakter *vaninstitucionalnih smena nosilaca političkih funkcija*. Postojeće *stature procedure*, kojima se uređivalo smenjivanje rukovodstava političkih organizacija, *zakonske odredbe* koje su regulisale smenjivanja nosilaca državnih i drugih javnih funkcija, ili su potpuno ignorisane ili su aktivirane tek naknadno i formalno, pošto bi «mase nezadovoljnih građana», *na ulici*, «izvikale» smenu vlasti. Kako je uočila O. Milosavljević (1996: 78), S.Milošević je, pretpostavljajući «ulicu» «proceduri»...otvorio vrata mogućnosti da se sva fundamentalna pitanja jugoslovenske zajednice rešavaju pravom jačeg, tj. brojnijeg u federaciji i republikama.

S.Milošević je bio izričit u zalaganju za *vaninstitucionalna rešavanja društvenih pitanja*: «Ali..rešenje neće doneti procedura, njene sitne i krupne zamke, mala i velika lukavstva, intrige i smicalice. Rešenje će doneti politika za koju se opredelila većina naroda ove zemlje, institucionalno i vaninstitucionalno, statutarно i nestatarно, na ulici i unutra, populistički i elitistički, argumentovano i neargumentovano, ali u svakom slučaju tako da bude jasno da se radi o politici za Jugoslaviju u kojoj će se živeti jedinstveno, ravnopravno, bogatije i kulturnije.»⁶⁵ Efekti te «nove politike» bivali su svakim danom sve razorniji u svim domenima društvenog života i Srbije i Jugoslavije. Za «rasturanje» Jugoslavije, naravno, ima mnogo «zaslužnih», s tim da bi na «rang listi zaslužnih» Slobodanu Miloševiću teško bilo osporiti prvo mesto.

Iako to nije lako nedvosmisleno dokazati, većina prethodno navedenih globalnih društvenih okolnosti koje su generisale razaranje društva u Srbiji tokom 1990-tih, bila je neposredno ili posredno, *vremenski i po karakteru, konsekvencija opisanih dešavanja u partijskim „strukturama“ Srbije tokom 1980-tih, dešavanja koja su početno bila u znaku «unutarpartijskih sukobljavanja»*, da bi potom bila nastavljena kao *srpska «antibirokratska revolucija»*, odnosno kao «dešavanja naroda», čija je određujuća karakteristika bila u *vaninstitucionalnom «rušenju vlasti»* ali i u *vaninstitucionalnom načinu rešavanja niza bitnih društvenih pitanja*, u privredi, u kulturi, obrazovanju, u duhovnoj sferi, u spoljnoj politici, u uređivanju odnosa sa drugim narodima tadašnje Jugoslavije.

Ma koji da su bili motivi i pretpostavke takve politike, *efekti te politike*, po društvena dešavanja u Srbiji i Jugoslaviji, bili su razaranje zajedničke države a potom i razaranje «post-jugoslovenskih» društava koja su se u tragičnim okolnostima uspostavljala u granicama novih «nacionalnih država». Čini se da su razmere tog razaranja društva bile najizraženije u Srbiji tokom 1990-tih, te da je u Srbiji trajanje tog stanja «razorenosti društva» najduže. Ako se ta saznanja imaju u vidu onda postaju razumljivija dešavanja u Srbiji nakon 2000-te.

Da li je nakon oktobra 2000-te započela rekonstitucija društva Srbije?

Već je na prethodnim stranicama upozoreno da su *procesu društvenog razaranja složeni procesi dužeg trajanja, uslovljeni nizom «okolnosti», izazvani dejstvom više činilaca*. S toga, nije realistično očekivati da bi *rekonstitucija društva* mogla započeti samom «detronizacijom» stare vlasti, kakva je, na primer, započela u Srbiji krajem 2000-te godine, nakon legalne smene S. Miloševića sa funkcije predsednika Savezne republike Jugoslavije. U javnoj ravni bilo je, naravno, pozitivnih dešavanja: funkcije vlasti preuzele su u velikom procentu nove ličnosti,

---

⁶⁵ Milošević, Slobodan, 1989: 333)

izabrane uz pomoć uobičajenih formi *izbora*; ostvareno je blago poboljšanje životnog standarda građana; smanjen je obim «sive ekonomije» tako što je znatan deo ekonomskog života vraćen u ekonomske institucije; znatan deo političkog života ušao je u normalne tokove, formalnom obnovom političkih institucija. Tome valja dodati i nove političko-pravne odnose Savezne republike Jugoslavije, pa i Srbije, sa institucijama međunarodne zajednice, kroz obnovu članstva u tim institucijama.

Ali, mnoge od već pominjanih karakteristika društvene razorenosti nastavile su da obeležavaju društvo Srbije i nakon 2000-te godine. U ekonomskoj sferi, uprkos mnogih promena u svojinskim odnosima, kroz privatizacije dojučerašnjih «društvenih» i državnih firmi, nove uloge menadžera, reafirmaciju preduzetništva, *produženo je stanje slabe mobilizacije domaćih raspoloživih materijalnih i ljudskih resursa*⁶⁶, tako da je početno oživljavanje trgovine, finansijskih institucija većim delom proizašlo iz slobodnijeg ulaska stranog kapitala na domaće tržište. Posledice takvog «modela» osnaživanja ekonomije bili su rast spoljne zaduženosti⁶⁷, de facto potisnutost domaće valute, produžavanje visoke stope nezaposlenosti i spora tehnološka modernizacija.

U političkoj sferi, u *društveno-sistemske izgradnji države i društva, ostalo je mnogo započetog ali «nezavršenog dešavanja»*. Ostala su otvorena praktički sva pitanja *granica* koja su otvorena raspadom države Jugoslavije. U klasno-strukturalnom pogledu, društvo Srbije je ostalo i dalje veoma «razdrobljeno» društvo, sa fragmentiranim svim osnovnim velikim društvenim grupacijama, sa elitom koja je i dalje bila elita osporavanog legitimiteta, zbog čega se *teško dolazilo do široko prihvaćenih strateških odluka*. Institucije vlasti, iako je u njima došlo do personalnih smena i «poslovničkih» promena u načinu funkcionisanja, nisu povratile svoj normalan institucionalni život, zbog čega je u javnosti opstalo uverenje da se bitne političke odluke donose mimo i izvan institucija.

Najzad, iako su po mnogim pokazateljima životnog standarda ljudi u Srbiji, u proseku, živeli bolje nego tokom 1990-tih⁶⁸, njihov je subjektivni doživljaj bio da, u najvećoj meri, njihova svakodnevnica nije bitno drugačija nego što je bila tokom 1990-tih.⁶⁹ Opstao je, reklo bi se po javnim reakcijama na mnoge negativne pojave u društvu, raniji masovni «zaborav moralnosti», «bezobzirni individualizam», «slaba vajda» od svih institucija društva koje bi imale da brinu o životnim interesima svakog državljanina. U takvoj društvenoj klimi nastavljeno je i uverenje kod velikog broja mladih ljudi da im je budućnost negde dalje od Srbije, o čemu govore nastavljeni trendovi «odliva mozgova» iz Srbije i nakon 2000-te godine⁷⁰.

Početni rašireni optimizam sa kojim je započela 2001. godina nije nastavljen u narednim godinama, tako da se *već početkom 2003. godine ozbiljno razmišlja o*

---

⁶⁶ Veliki je broj preduzeća, posebno onih iz „proizvodne sfere“ nastavio da radi ili sa minimalnim kapacitetom, ili je i dalje bio u svojevrsnom stanju „poslovne hibernacije“ u kojoj se našao tokom „godina sankcija“ tokom 1990-tih. Kako navodi P. Đukić (2005: 54) prosečna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje u periodu 2000-2004. godine iznosila je tek 1.5%, dok su nešto nešto većoj stopi rasta društvenog proizvoda doprinosili tih godina rast trgovine i usluga (55). O nedovoljnoj mobilizaciji *ljudskih resursa* govore podaci o nastavljenom zastoju u zapošljavanju radnog stanovništva i nastavljenom rastu nezaposlenosti. Kako ističe P. Đukić (2005: 55) „u IV mesecu 2005. godine broj zaposlenih je pao ispod dva miliona a broj nezaposlenih se popeo na blizu milion, precizno na 984.000“.

⁶⁷ Spoljnotrgovinski deficit je u vremenu 2000-2004 „faktički učetverostručan“ (Đukić, P., 2005: 60).

⁶⁸ Vidi, Đukić, Petar, 2005: 64-73.

⁶⁹ Više o tome vidi, Mihajlović, S., 2005: 225-237

⁷⁰ Vidi o tome, S. Bolčić, 2006: 42-45.

razlozima izneveravanja «oktobarskih očekivanja»⁷¹. Bilo je onih (M. Podunavac) koji su smatrali da je već na samom početku propuštena «konstitucionalna šansa» za temeljni diskontinuitet sa «lošim 1990-tim» godinama i da je takvo dešavanje u velikoj meri posledica *nedovoljnog aktiviranja civilnog društva*, koje, kao da je bilo akciono spremnije i delotvornije tokom godina razaranja društva nego u vremenu kada su nastajale pretpostavke za rekonstrukciju društva. Naravno, legitimno je bilo postaviti i pitanje: *je li te «konstitucionalne šanse» i bilo nakon «oktobarskih zbivanja» 2000-te godine?*⁷²

Propitivanje učinaka izborne pobeđe i «ulične revolucije» građana Srbije u septembru i oktobru 2000-te čini se nužnim u situaciji kada se mnogim učesnicima te «revolucije», kao i «kontributorima» (unutrašnjim i vanjskim) rušenju vlasti S. Miloševića, čini da su ti učinci nedopustivo manji nego što se očekivalo. M. Podunavac⁷³ (i ne samo on, recimo, i I. Vujačić) govorili su o «propuštenoj konstitucionalnoj šansi» koja kao da je već bila stvorena oktobarskim «prevratom» u čijem je «epicentru» bila aktivirana *građanska energija* izvučena iz želje da se započne novo istorijsko razdoblje u životu državljana Srbije. Izričito, ili sa podrazumevanjem, tezom o «propuštenoj konstitucionalnoj šansi», hoće se reći da još uvek nije ostvaren istinski *diskontinuitet* sa «Srbijoj devedesetih» i da je stoga na *građanima*, kao izvornim nosiocima *demokratije i moderniteta*, da svojim ponovnim «građanskim aktiviranjem» doprinesu konačnom diskontinuitetu sa «godinama raspleta», koje su bile godine sveopšteg razaranja društva Srbije i *ljudskog unižavanja* za većinu državljana ove zemlje.

U dobrom («građanskom») maniru, po kome valja misliti i govoriti dobro o onome sa čijim se *dobrim delanjem* računa, razumljivo je što se danas, kao i juče, o *građanima* Srbije generalno *misli najbolje* (i obično i govori najbolje, iako se povremeno i misli i govori loše). *Građani* su ona «dobitna kombinacija» sa kojom bi valjalo računati i u novim «dešavanjima» koja bi konačno Srbiju demokratizovala, modernizovala, koja bi Srbiju (ponovno) učinila geo-političkim i kulturnim prostorom Evrope. Krivnju za propuštene šanse, reklo bi se, imaju prevashodno oni koji su postali *nova elita* Srbije, oni koji su preuzeli operativnu kontrolu nad institucijama vlasti kako bi se realizovalo htenje građana Srbije- ispoljeno, otvoreno ili implicitno, tokom građanskih protesta u jesen 2000-te - o uspostavi novih modernih pravila ponašanja u politici, ekonomiji, kulturi, u ljudskim, međuetničkim odnosima, u odnosima sa «drugima» u svetu.

Da bi, dakle, stvari u društvu Srbije ponovno «krenule na bolje», čini se da je potrebno ponovno «buditi građanski aktivizam», zahtevati i pokrenuti *promene*, ali i stvoriti (bolje) «okvire» (političke, institucionalne, kulturalne) koji će onemogućiti da vlast preuzmu pogrešni ljudi koji bi vodili praktičnu politiku suprotnu interesima većine građana Srbije.

Mada su oba generalna stava u osnovni ispravna, da bi *svakodnevni život* ljudi u Srbiji , u vremenu koje dolazi, bio zaista drugačiji, bolji, nego što je danas, valja se ozbiljno zamisliti nad praktičnom ostvarljivošću nove, poželjne, pozitivne mobilizacije građana za radikalne *društvene promene*, kao i nad pitanjima o postojanju realnih

---

⁷¹ U organizaciji Fondacije „Heinrich Bell“ i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju 17. oktobra 2003. godine održana je rasprava na temu *Građani i demokratija: demokratski potencijal postoktobarske Srbije*, gde se otvorilo i pitanje o „propuštenim šansama“ za temeljniju rekonstrukciju društva Srbije nakon 2000-te godine; vidi, list *Republika*, br.322-323/2003. godine.

⁷² Takav pristup imao je S. Bolčić, a tekst koji sledi izložen je na pomenutoj raspravi i objavljen u navedenom broju lista *Republika*.

⁷³ M. Podunavac, uvodno izlaganje na raspravi.

mehanizama za valjanu selekciju i promociju ljudi za mesta u društvenoj eliti. Zbog jake želje da stvari u ovoj zemlji «konačno krenu na dobro», često se zapada u «*ničim zasnovani*» *optimizam*, po kome su građani «već sazreli» za istinske demokratske promene, te da postoje uslovi da u elitu ulaze najbolji, najkompetentniji, ljudi od integriteta. A ima, naravno, i onih razočaranih, koje karakteriše *olaki nihilizam* i ocena da «ništa nije promenjeno» (misli se promenjeno «na dobro») i da su svi *nezadovoljnici* istovremeno i *gubitnici*, i to gubitnici zbog promena koje su usledile nakon «prevrata» u oktobru 2000-te godine.

Takvih nezasnovanih uvida ima i u vezi sa zbivanjima koji su prethodili «narodnom prevratu» u oktobru 2000-te, pa i u oceni da je taj prevrat imao težinu «konstitucionalne šanse» koja je potonjim «dešavanjima» prokockana. Čini se, međutim, da te «konstitucionalne šanse» nije bilo.

Građanski protesti, posebno oni u drugoj polovini devedestih, bez čijih učinaka zasigurno ne bilo moguće sklanjanje s vlasti S. Miloševića i njegovih političara, bili su u znaku *pokreta protiv a ne pokreta za*, što znači da je njihova *energija* primarno ishodila iz *nezadovoljstva lošim životnim prilikama* stvorenim tokom godina «Miloševićeve vladavine» a ne iz *zanosa koji bi proizlazio iz nove vizije buduće Srbije*. Bez takve nove vizije budućeg društva Srbije i značajne saglasnosti oko takve vizije konstitucionalne promene nisu bile izgledne. Jer, o svim bitnim aspektima budućeg društvenog ustrojstva Srbije tek je valjalo postići *društveni konsenzus*.

Prevratna dešavanja iz oktobra 2000-te godine obezbedila su brzu promenu personalnog sastava *vrha* piramide državne vlasti, ne i radikalnu promenu *strateških usmerenja državne politike Srbije* koja je davala pečat društvenim dešavanjima tokom devedesetih. Iz vizure po kojoj je drama (i tragično posrtanje) Srbije tokom 1990-tih primarno proizašla iz *loše vlasti* S. Miloševića i njegovih političara i ishodila iz pogrešne *taktike* u realizacije u osnovi *legitimnih srpskih nacionalnih interesa*, bilo je logično da se samim rušenjem *režima* S. Miloševića očekivao *prekid loših dešavanja* u Srbiji. *Diskontinuitet* se video u smeni dojučerašnje *autoritarno* usmerene vladajuće koalicije novom *demokratskom koalicijom*, u uspostavi odgovorne i smenjive *izvršne vlasti*, u napuštanju konfrontacija sa «međunarodnom zajednicom», posebno sa «Zapadom» i sa susedima, i u građenju odnosa *saradnje* sa tom zajednicom, u napuštanju fingiranih «ekonomskih reformi» po modelu «svojinskih transformacija» koje kontroliše državna vlasti i u sprovođenju *stvarnih ekonomskih reformi* po modelu savremenih liberalnih ekonomija, uz afirmaciju privatnog preduzetništva i privatne svojine nad proizvodnim sredstvima. Takav diskontinuitet sa «Miloševićevim razdobljem» nije bilo lako i do kraja ostvariti ni u više godina *nove vlasti*. Ali, da je taj diskontinuitet u praksi osiguran i «bez ostatka», on bi ipak imao značenje «male» a ne «velike transformacije»⁷⁴. Jer, *osnovni «ton»* političkim i ukupnim društvenim zbivanjima u Srbiji (kao i u drugim delovima «bivše Jugoslavije») tokom 1990-tih davale su «*bitke*» *za nacionalne interese*». Bez jasnog suočavanja sa tim «bitkama», sa temeljnim interesima u ime kojih su te «bitke» bile vođene, bez suočavanja sa greškama i počiniocima grešaka u strateškim i taktičkim odlukama u vezi sa tim «bitkama», nije moguće suštinski «okrenuti leđa» godinama «raspleta» i započeti novo razdoblje u društvenom životu Srbije.

Stavljanjem tih teških pitanja u «zagrade» i artikulacijom državne politike kao *pragmantičnog* delanja državnih organa koje ima zaustaviti dalje ekonomsko

⁷⁴ O „velikoj transformaciji“, imajući u vidu uspon kapitalizma, pisao je K. Polanyi, 1944. G. Lengyel (2001) uredio je zbornik radova posvećen tranzicionim procesima u Mađarskoj i dao mu naslov „Mala transformacija“

propadanje države i koje će obnoviti civilizovano življenje za većinu njenih državljana, donelo je svakako neke pozitivne rezultate, ali i *premalo zadovoljnih državljana*⁷⁵. Na takvoj osnovi nije bila moguća ni definitivna *politička* pobjeda nad snagama koje su davale pečat društvenim dešavanjima u Srbiji tokom 1990-tih, i svakako nije mogao biti «raščišćen teren» za *ustavne promene* koje bi omogućile ne samo demokratičniju i *odgovorniju* vlast, efikasniju upotrebu svih razvojnih resursa, već i ispunjenje nacionalnih interesa i težnji većine državljana Srbije koji su bili bitan oslonac vladavini S. Miloševića.

Za mnoge ljude, realno postojeći *nacionalizam* u Srbiji 1990-tih bio je *odbrambenog* karaktera i u funkciji ostvarivanja legitimnih nacionalnih interesa. S toga, nekakvo društveno usmereno «oslobađanje» kolektivne svesti od takvog nacionalizma nije se činilo potrebnim, niti se ono videlo kao «urgentan zadatak» nove vlasti i novih aktera na političkoj sceni Srbije. Ako se i priznavalo da je bilo izvesnih «ne-dela» radikalnih nacionalista, ona su ocenjivana kao «pojedinačni slučajevi» za koje treba da *sudski* odgovaraju samo neposredni počinioci tih «ne-dela». O nekakvoj široj, u biti *moralnoj*, odgovornosti svih koji su na određen način, otvoreno ili prećutno, davali *legitimitet* legalno izabranim vlastima u Srbiji tokom 1990-tih, ne želi se ni započinjati ozbiljniji *javni* razgovor. Jer, mnogi misle da bi to vodilo optužbi celog srpskog naroda. Naravno, takve optužbe naroda u celini bile pogrešne. Jer, iz stava da *moralnu odgovornost* za *nedela nacionalista* snose *svi koji su davali legitimitet dojučerašnjim vlastima u Srbiji*, ne sledi da su odgovorni *svi pripadnici srpskog naroda*.

Jedna od konsekvenci dominantnog *javnog stava* moralne „ne-osude“ negativnih učinaka nacionalizma u Srbiji tokom 1990-tih jeste i produžena *naglašena nacionalna identifikacija* u «gami» osnova za uspostavu temeljnog socijalnog *identiteta* (izraženog u odgovoru na pitanje «Ko sam ja») ljudi u Srbiji. Značaj «nacionaliteta» za temeljni socijalni identitet ljudi u Srbiji jeste u 2003. godini, prema istraživačkim nalazima, nešto manji nego što je bio početkom 1990-tih, ali «nacionalitet» ostaje i dalje najznačajnija sastavnica tog identiteta. Razumljivo je da se po toj «nacionalnoj osnovi» postiže najveći stepen «*stavovske*» *homogenizacije* (o čemu govore istraživanja stavova ljudi u Srbiji prema Haškom tribunalu, prema osudama srpskih sunarodnika optuženih za ratne zločine, i sl.). Iz tih činjenica može se pretpostaviti da su i dalje, s pozivom na «nacionalitet» ostvarive *najmasovnije političke mobilizacije*.

Društvo Srbije na početku novog milenijuma koje je izrazito *fragmentirano* po ekonomskoj, socijalnoj, političkoj, kulturalnoj osnovi, postalo je nesumnjivo teško za mobilizaciju i *akcijsko usmeravanje*. Osim u domenu *nacionalnih orijentacija*, kako su one bile uobičajene krajem 1980-tih i tokom 1990-tih, gde postojalo najviše homogenosti u stavovima, u svemu ostalom u Srbiji, nakon oktobra 2000-te, postoji mnoštvo *blokirajućih diferencijacija*. Imajući u vidu tu fragmentiranost društva i teškoće u masovnijim mobilizacijama, neki «pragmatski» političari možda «čuvaju malo nacionalizma» iz tih pragmatičkih potreba, nadajući se, da će (opet) biti moguće «upregnuti» nacionalizam za neke moralno valjane društvene ciljeve. U predvečerje «tragičnim devedesetim» mnogi su vanjski i unutrašnji «borci za ljudske slobode», ali i borci za vlast, izabrali «savez sa nacionalizmom» kao svoj «privremeni taktički potez», sa nadom da će biti srušen «komunizam» posle kojeg nužno sledi «ponovno rađanje Demokratije». Iako se tragedija Srbije «devedesetih» ne može isključivo misliti u ključu nacionalizma, svaki ozbiljan «misaoni eksperiment» (jer samo takav

---

⁷⁵ Vidi o tome, Mihajlović, S. 2003: VII.

način racionalnog proveravanja postoji za «stvari globalnog društva») teško da bi dao jednako tragičnu sliku Srbije tokom devedesetih sa i bez nacionalizma kao «determinirajuće varijable».

Propuštajući da se ozbiljnije i otvorenije bave «nacionalnom agendom», i time omogućuće uobličavanje novih primerenijih nacionalnih orijentacija u Srbiji, političke snage koje su došle na vlast nakon oktobra 2000-te uvele su sebe u *nesnošljivu protivrečnost*: protivrečnost između «pragmatične saradnje» sa «međunarodnom zajednicom» (uključujući tu i saradnju sa Haškim tribunalom), čime je poboljšavan međunarodni kredibilitet i blagonaklnost inostranih aktera obnovi zemlje, i istovremenog *gubljenja kredibiliteta novih vlasti među građanima Srbije*, upravo zbog saradnje sa «međunarodnom zajednicom». Zbog takvog smanjenog kredibiliteta i manjka legitimiteta nova vlast je morala biti nedovoljno uspešna u mobilizaciji *unutrašnjih razvojnih resursa* i u realizaciji svojih ekonomskih i socijalnih reformi.

Taktičko «premeštanje» *nacionalne agende* (koja je obeležila 1990-te godine u Srbiji) u neko neodređeno buduće razdoblje, koje će uslediti *nakon* rekonstrukcije Srbije kao *demokratske države*, države vladavine prava, države moderne tržišne privrede, pokazuje se *neizvedivim projektom*. «Socijalni inženjering» te vrste onemogućavaju ne samo nedovoljno «porožene» snage čiji je politički uspon i bio zasnovan na «nacionalnoj agendi» i koje, razumljivo stalno tu «agendu» u starom «liku» vraćaju u politički prostor, već taj «inženjering» onemogućava i produženo stanje *vladavine ne-prava*, usled opstojanja starih ustavnih «okvira», opstajanja starih zakona, zbog međusobne neusklađenosti novih zakona, i td. Prevazilaženje tog stanja «vladavine ne-prava» traži kao nužan i prvi korak *donošenje novih ustavnih «okvira»*. Ali, čim se krene u izradu (rekonstrukciju) Ustava Srbije, aktiviraju se sva pitanja iz «nacionalne agende», a ne samo ona u vezi sa uspostavom Srbije kao demokratske i socijalno pravedne države. Budući da su mnoga *realna dešavanja* tokom 1990-tih dovela u pitanje mnoga «rešenja» nacionalnog pitanja Srba i Srbije, oko kojih je tokom prethodne decenije postojala visoka saglasnost «u narodu», kao i *saglasnost elite i naroda*, pa sada «kolektivna svest» kasni za realnim (ne)prilikama, delom i zato što se o tome javno ne raspravlja, razumljivo je da, kad krenu rasprave o ustavnim rešenjima i iz domena «nacionalnih pitanja», nastaje «zastoj u raspravi» i izostaju potrebne šire saglasnosti u pripremanju novog ustava. Time se blokira i usvajanje drugih ustavnih rešenja kojima bi se ubrzavala demokratizacija, modernizacija i evropska integracija Srbije u narednim godinama.

Očito je, dakle, imajući u vidu sve momente koji su ovde izneseni, da «konstitucionalne šanse» u ovom širem značenju nije bilo ni oktobra 2000-te godine, niti u godinama posle toga. Takvu «šansu» tek valja stvarati i to će biti jedan od najtežih problema na putu *nove demokratizacije i modernizacije društva Srbije*.

BITNE PRETPOSTAVKE I ŠANSE ZA REKONSTITUCIJU DRUŠTVA SRBIJE

Uvod

S obzirom na *razmere* dvodecenijski dugotrajanog *razaranja društva* Srbije, ne čini se izglednim *skora* uspešna *rekonstitucija društva* Srbije. Nažalost, malo su verovatni i povoljniji uticaji iz svetskog okruženja, s obzirom da ozbiljna svetska ekonomska kriza, započeta krajem prve decenije 21. veka, još uvek traje. Osim poremećenih finansijskih tokova, poremećenih tržišta (od lokalnih do globalno svetskih tržišta), ova prva velika ekonomska kriza, na početku 21. Veka, dovela je u pitanje i mnoge, do sada praktikovane, strategije i „modele“ razvoja. Postalo je upitno ne samo kojim specifičnim državnim i kompanijskim merama sanirati rastuće poslovne gubitke i sprečiti poslovni krah velikih banaka, velikih korporacija, kako izbeći bankrot mnogih država, kako zaustaviti *galopirajući rast nezaposlenosti*, posebno u dojučerašnjim *razvijenim* državama sveta, već su upitne postale i mnoge, doskora validne, poslovne i društvene „filozofije“ („filozofije“ štednje ili „inducirane tražnje“; ohrabrivanja velikih investitora ili, stimulacije malih privrednika; motivisanja tehnoloških inovacija i svake druge poslovne inovativnosti ili „oslanjanje na sopstvene snage“ i tradicionalne vidove poslovanja; ograničavanja uticaja države na zbivanja u poslovnoj sferi ili, pribegavanje novim državnim intervencijama). Reklo bi se da, osim *manjkova* u bankama i državnim blagajnama, ono što bi morao biti razlog za ozbiljnu *masovnu zabrinutost ljudi* u svim delovima sveta, nakon „potrošene“ prve decenije 21. veka, jeste *manjak mudrosti i praktično iščezavanje kreatora novih velikih ideja* za humanije uređivanje svih aspekata ljudskog života u ovom istorijskom razdoblju. Čovek koji se, u ovom vremenu, sa ozbiljnošću suočava sa problemima današnjeg sveta, morao bi priznati, sebi i drugima, da ne nalazi valjani *svetonazor* uz čiju bi misaonu pomoć znao „šta je pametno činiti“ na putu u bolju, „svetliju budućnost“.

Teško je u ovom vremenu, i na dojučerašnji način, biti „liberal“, „konzervativac“, „levičar“ ili „desničar“, „marksista“, „socijaldemokrata“, „vernik (bilo koje vere), „nacionalista“, „kosmopolita“.. Dakle, uz nepoznanice koje ishode iz dosadašnjih društvenih dešavanja na tlu Srbije i u njenom neposrednom okruženju, ono što dodatno otežava *rekonstituciju društva* Srbije jesu i, ovde tek lapidarno, skicirana *svetska dešavanja*. Valja se ovde podsetiti da je u korenu opisanih procesa *društvenog razaranja* bilo i *ekonomsko propadanje* Srbije, pa bi skoro prevazilaženje ove višegodišnje svetske ekonomske krize značajno olakšalo sveukupnu *rekonstituciju društva* Srbije.

Prva decenija 21. veka u Srbiji je „potrošena“ za njeno izvlačenje iz ratova u „jugoslovenskom prostoru“ u kojima Srbija „kao nije učestvovala“; za početno saniranje materijalnih, političkih, šire društvenih posledica upletenosti Srbije u ta ratna zbivanja; za njen povratak u institucije i organizacije „međunarodne zajednice“, iz kojih je Srbija bila isključena tokom 1990-tih; za obnovu njene *državnosti*, koja se takođe bila urušila tokom 1990-tih, pa su tako ostale „upitne“ njene državne granice, kao i ko su njeni legalni i realni „podanici“. Ovo je bilo i vreme reaktiviranja vlastitih privrednih potencijala i pribavljanja svih oblika ekonomske pomoći i podrške iz inostranstva, kako bi se što više ljudi moglo istinski „vratiti na posao“, proizvoditi robe i usluge za domaće i inostrano tržište i time zaustaviti i preokrenuti *trend osiromašenja* koji je, tokom 1990-tih, obeležavao životnu svakodnevicu većine građana Srbije.

Na „društvenoj agendi“ Srbije, u ovoj prvoj deceniji 21. veka, bilo je i „deblokiranje tranzicije“, uz donošenje novih zakonskih okvira za privatizaciju i njenu praktičnu primenu, kroz „tendersku“ i „aukcijsku“ privatizaciju preostalih „društvenih firmi“. Najzad, znatan deo društvene energije, pre sve „operativne“ energije „novih vlasti“, trošio se na „poslovima“ od značaja za pridruživanje Srbije Evropskoj uniji.

Kada bi se sačinio potpuni „inventar“ zakonodavne i druge aktivnosti države, inventar političkih aktivnosti mnogobrojnih političkih partija, inventar raznolikih „transformacija“ radnih organizacija i ustanova, inventar javnih delanja raznolikih „nevladinih“ i drugih organizacija građana, delanja medija, onda bi se moralo zaključiti da se mnogo toga dešavalo i desilo na društvenoj sceni Srbije i da se *svakodnevi* život ljudi u Srbiji u prvoj deceniji 21. veka znatno razlikuje od „svakodnevice“ istih ljudi tokom 1990-tih. Pa ipak, u *doživljaju* ne malog broja ljudi u današnjoj Srbiji *kao da „devedesete“ još nisu okončane*, kao da ima znatnog *kontinuiteta* sa onom „lošom svakodnevicom“ iz 1990-tih, kao da su na „društvenoj agendi“ i dalje one društvene nevolje i dileme koje su obeležavale „godine devedesete“. Analitičar današnjih društvenih zbivanja u Srbiji mora tragati za objašnjenjem takvih „doživljaja kontinuiteta“ ako traga za bitnim pretpostavkama i izgledima za skorou rekonstituciju društva Srbije.

Neophodnost „dokrajčivanja“ procesa „nacionalizacije društva“

U doživljavanju „kontinuiteta“ u društvenim dešavanjima u Srbiji tokom protekle dve decenije, uprkos značajnim društveno-sistemskim promenama do kojih je došlo od jeseni 2000-te godine, svakako bitan značaj pripada činjenici *nedovršene državnosti* Srbije, nakon njenog izdvajanja iz dojučerašnje države Jugoslavije, što se u prvom redu ispoljavalo u *trajanju „kosovskog pitanja“*, u nemogućnosti da se povrati suverenitet Srbije nad njenom dotadašnjom Autonomnom pokrajinom Kosovo i u neuspešnosti svih pokušaja da većinsko albansko stanovništvo na Kosovu prihvati „nastavak državnosti“ Srbije na tom području nekadašnje „južne“ autonomne pokrajine Republike Srbije. Naravno, osim sporenja oko „državnosti“ teritorije Kosova, Srbija ima određena „otvorena pitanja“, oko drugih delova državne granice, kao i u vezi sa određenim pitanjima „državne svojine“, i sa drugim okolnim državama koje su bile federalne jedinice SFR Jugoslavije. Reč je o teško rešivim problemima državnosti Srbije, posebno kad je reč o Kosovu. Čini se, s toga „normalnim“ što, uprkos svemu što su činile institucije Srbije, kao i institucije „međunarodne zajednice“, opstaje, kao primaran, doživljaj o kontinuitetu loših dešavanja sa Kosovom i u vezi sa Kosovom.

Ne zaboravljajući višeslojnost ove problematike „urušene državnosti“ Srbije, čini se da odsustvo pozitivnih pomaka u prevazilaženju tih problema, uključiv tu i „problema Kosova“, valja dovesti u vezu sa, ranije pominjanim, procesom „nacionalizacije društva“ koji je, tako govore dosadašnja sociološka saznanja, u ovom istorijskom vremenu *ne-moderan, nedovršiv, te s toga i veoma „društveno razoran“ proces*.

Kao što je istaknuto u ovoj studiji, proces „nacionalizacije društva“, koji je zahvatio sva „post-jugoslovenska“ društva tokom 1990-tih, *nije mogao biti suštinski dovršen* ni u onim društvima sa velikom „etničkom homogenošću“, a posebno je bio složen i realno „nedovršiv“ u slučaju Srbije, zbog velikog udela ne-Srba u ukupnom stanovništvu dojučerašnje Republike Srbije, ali i zbog toga što je izrazito mnogo „etničkih Srba“ ostalo da živi izvan granice te nekadašnje Republike Srbije. Pošto je „nacionalizacija društva“ *društveno-strukturalni proces*, koji se „materijalizuje“ u „nacionalnoj“ *uspostavi institucija društva i države*, pa te institucije teže da

prevashodno budu uspostaljene kao *institucije dominirajuće nacije* (etnije), tako uspostavljene institucije, *volens, nolens*, bivaju *suštinski „nedovršene institucije“*, gde se mnogi bitni institucionalni poslovi obavljaju mimo i/ ili izvan institucija. Važne *državne* odluke ne donose se u institucijama države, već de facto u *političkim telima političkih partija* (ili „koalicija), u „dogovaranju“ sa ključnim ljudima u Crkvi, sl. Koliko god se „službenici države“ (a to su i oni na čelnim mestima u državi) upinjali da, bar načelno i po formi, „državne odluke“ oblikuju u skladu sa „opštim državnim („društvenim“) interesima, primerenost tih odluka ceni se iz „vizure nacionalnih interesa“. Zato su za usvajanje i primenu takvih „državnih odluka“ najvažnije reakcije i ocene onog dela „javnosti“ koja se oblikuje pod dejstvom „nacionalnih interesa“ i pod uplivom onih aktera na društvenoj sceni koji hoće da budu „čuvari nacionalnih interesa“. Mnogi konkretni vidovi neadekvatnog funkcionisanja državnih i društvenih institucija u Srbiji, i nakon promena u jesen 2000-te, njihovo sporo izvlačenje iz stanja „institucionalne razorenosti“, ne mogu se valjano razumeti isključivo iz vizure nedostajućih konkretnih propisa za uspostavu i funkcionisanje institucija ili zbog neadekvatnih kadrova koji su „zaposeli“ te institucije. U pozadini niza loših rešenja u vezi da uspostavom i funkcionisanjem institucija u današnjoj Srbiji jesu „društveno-strukturalne okolnosti“, prozašle iz „projekta nacionalizacije društva“, zbog čega, i pojedinci, spremni da „stave u stranu“ svoju nacionalnu pristrasnost, da se oslobode nacionalističkih zabluda, ne uspevaju graditi ni državnu politiku, niti institucije države izvan vizure „interesa vladajuće nacije“.

Samo donošenje „državnih odluka“ u kontestu „nacionalizovanog društva“ postaje gotovo „nedovršiv posao“, gde takvim odlukama valja stalno nešto „dodavati“, „izostavljati“, oko njih se „usaglašavati“, pa i izmišljati njihovu „smislenost“, mada su ta „*smišljanja smislenosti*“ često u sudaru sa logikom i „zdravom pameti“. Vremenski, kadrovski, materijalno, troškovi takvog „nemogućeg“ delanja države u vapijućoj su disproportiji sa realnim efektima takvih državnih odluka. Ma koliko na površini izgledalo da takvo, „traljavo“, rešavanje „državnih pitanja“ ove države bitno zavisi od ličnih kvaliteta i „svetonazornih“ usmerenja onih koji vrše „državne poslove“, uporno produžavanje „traljavog“ delanja države, i nakon personalnih smena u „aparatom države“, moralo bi da usmeri pažnju zainteresovanih aktera na *društveno-strukturalnu uslovljenost* takvog delanja države. S toga, Srbija neće biti u stanju da prestane biti „*nedovršena država*“ ako u njenom „društveno-strukturalnom ustrojstvu“ opstanu dosadašnje „emanacije“ procesa „nacionalizacije društva“.

Prvi bitan znak napuštanja „projekta nacionalizacije društva“ biće u doslednoj, „svakodnevnoj“ *reafirmaciji ustavnog statusa građanina*, ma kom „etničkom“ ili „socijalnom korpusu“ on pripadao, umesto dosadašnjeg prenatlaženog isticanja važnosti institucionalnih rešenja kojima valja ostvarivati i štititi „interese srpskog naroda“. To *nikako* nije pledoaje za reafirmaciju neke „nacionalne državne politike“, ne znači zaborav ili potiskivanje institucionalne zaštite interesa srpskog naroda kao „konstitutivnog“ i dominirajućeg naroda u državi Srbiji, ponajmanje to znači stvaranje društveno-sistemskih prepreka za ispoljavanje nacionalnih obeležja i nacionalnih osećanja bilo koje etničke grupacije, svakako ne ni etničkih osećanja Srba kao najbronije etničke grupacije koja, normalno, daje pečat društvu Srbije.

Valjalo bi uvažiti kao važnu *društvenu činjenicu* da je „dovršavanje državnosti“ Srbije bitan uslov za prevladavanje dosadašnje sveopšte društvene razorenosti i uspešne rekonstrukcije društva Srbije. U ravni konkretne i praktične državne politike ne bi smelo biti dileme da je „*raspetljavanje kosovske zavrzlane*“ *uslov svih uslova* za normalizaciju ukupnih društvenih zbivanja u Srbiji i za punu

rekonstituciju društva Srbije, koje teži da bude moderno, razvojno uspešno društvo koje je zakoračilo u 21. vek.

Pretpostavke rekonstitucije ekonomije

U uvodnom delu ove studije bilo je upozoreno da, i u uslovima „društvene razorenosti“, znatan deo ljudi u datoj zajednici živi i dela „gotovo normalno“, s tim što se u takvom društvu mora davati mnogo za malo pravog ljudskog života. Ljudi su se uvek pitali: šta valja činiti da bi se živelo ljudski što kvalitetnije i šta valja promeniti u „društvenom ustrojstvu“ da bi se živelo „normalno“, bolje, sa izvesnijom sutrašnjicom? Bili po svetonazoru „marksisti“ ili ne, i obični ljudi znaju da je „ekonomija osnova društva“ i da je ključni momenat u kome ljudi shvate da „ostaju bez društva“ kada ostanu bez *radne uloge* u tom društvu i kada svojim radom ne mogu osigurati ljudski dostojan život sebi i svojoj porodici. S toga, „priča o razorenom društvu“ Srbije na prelazu u 21. vek, neizbežno je „priča“ o ogromnim masama ljudi u Srbiji koji u protekle dve decenije nisu uspevali da se zaposle, koji su ostajali bez posla jer su nestale iz „privrednog prostora“ firme u kojima su bili zaposleni, jer su ih poslodavci otpustili kao suviše, jer nije bilo poslodavaca koji bi zapošljavali ljude. Ne postoji neki drugi važniji *društveni problem*, na koji su ljudi u Srbiji tokom protekle dve decenije ukazivali kao razlog svojeg nezadovoljstva, od *problema nezaposlenosti* i nepostojanja realnih šansi za zapošljavanje, i to ljudi svih starosnih generacija, a mladih ljudi ponajviše. Upravo je *perzistiranje problema nezaposlenosti*, i nakon 2000-te godine, razlog što se većini ljudi čini kao da „godine devedesete“ nisu završene. Da bi se otvorio proces istinske rekonstitucije društva Srbije nužno je stvoriti društvene uslove za ubrzano smanjivanje, sada već gotovo milionske, mase nezaposlenih ljudi u Srbiji i za obnovu perspektiva i realnih šansi za rad svih radno sposobnih i za rad osposobljenih članova društva.

Dosadašnja razmišljanja o uzrocima masovne nezaposlenosti, kao i o pretpostavkama za novo produktivno zapošljavanje u Srbiji, kao i u drugim post-socijalističkim zemljama, bilo je u velikoj meri *ekonomističko*. Najpre, taj „ekonomizam“ je ishodio iz uverenja da je relativno visok nivo zaposlenosti stanovništva u godinama „socijalizma“ proizlazio iz uticaja „socijalističke ideologije“ a ne iz realnih ekonomskih potreba. Mnogi analitičari ekonomskih prilika u „socijalističkim zemljama“ ukazivali su na postojanje znatnih, i to prikriivenih, „viškova radne snage“. Rast nezaposlenosti u početnim godinama „tranzicije iz socijalizma“ činio se, s toga, neizbežnom „cenom“ neekonomične uspostave „socijalističkih ekonomija“ i preduslovom za uspostavu „post-socijalističkih ekonomija“ kao *ekonomski efikasnih ekonomija*.

Očekivalo se da taj rast nezaposlenosti, u „zemljama u tranziciji“, bude *privremen* i *savladiv uz adekvatne institucionalne promene i primerenu ekonomsku politiku*, i uz primereni *priliv investicionih sredstava*, posebno onih u vlasništvu stranih investitora. Ukoliko, međutim, u nekoj konkretnoj „zemlji u tranziciji“, masovnost i porast nezaposlenosti postanu njena, ne prolazna, već dugoročnije prisutna karakteristika, kao što se to pokazalo u slučaju Srbije, razlozi tome nalazili su se u sporom menjanju „privredne strukture“, u sporom prilagođavanju ponude realnoj tražnji na domaćem i svetskom tržištu, u nedovoljnim podsticajima investitorima da otvaraju u datoj zemlji nove proizvodne (poslovne) kapacitete, u „radnom zakonodavstvu“ koje i dalje pribegava jakoj državno-društvenoj zaštiti „radnika“, zaštiti od, navodno, neprimerene pohlepnosti poslodavaca, ili u nespremnosti trenutno nezaposlenih da prihvate poslove i plate kakvi odgovaraju realnim tržišnim kretanjima; u tendenciji većine nezaposlenih, kao i trenutno zaposlenih, da rade i žive

na način koji im se omogućavao u „vremenu socijalizma“ i u „režimu samoupravljanja radnika“⁷⁶.

Kad je reč o Srbiji tokom 1990-tih, ali i nakon 2000-te, *objašnjenje za perzistirajuću visoku nezaposlenost* stanovništva (koja je 2012. godine iznosila 27% ukupne „radne snage“ ili preko 800.000 lica registrovanih od strane nadležne državne institucije kao „lica koja traže posao“), nalazilo se, veoma često, u „nestabilnim političkim prilikama“, u visokim „poslovnim rizicima“ svih ulaganja, što je naročito odvrćalo inostrane investitore od započinjanja ozbiljnijih poslova u Srbiji. Tako je stvoren osoben „srpski začarani krug“, gde visoka *političko-društvena nestabilnost demotiviše ulaganja* u poslove u Srbiji i gde *blokada ekonomskog razvoja*, usled nedostajućih investicija, *proizvodi visoku nezaposlenost* a time i perzistirajuću „društvenu razorenost“. S obzirom da su, naročito nakon 2000-te, bile praktikovane raznolike ekonomsko-političke mere za privlačenje investitora, pre svega „stranih investitora (reklo bi se da se procenjivalo da „domaći investitori“ raspolažu sa preskromnim sredstvima da bi po toj osnovi mogli pokrenuti „novi razvojni ciklus“ u Srbiji), te da ti pokušaji nisu proizveli još uvek željeni rast ekonomskog potencijala i rast realnog društvenog proizvoda Srbije, valjalo bi zaključiti da bi, radi izlaska iz pomenutog „začaranog kruga ne-razvoja“, nužan bio *ponovni naglasak na političko-društvenu „normalizaciju“ prilika u Srbiji*, što, svakako, podrazumeva radikalnije i brže prevladavanje već pominjanog problema „nedovršene državnosti“ Srbije, i što opet znači nalaženje adekvatnih rešenja za „normalizaciju“ državnih i društvenih prilika na Kosovu.

Nevolja je u takvoj „strategiji premeštanja naglaska“ u delovanju države i drugih „društvenih struktura“, naglaska čas na „političku“, čas na „ekonomsku“ stabilizaciju, da se time, možda i nesvesno, stvara privid postepenog, mirnog, „gradualnog“ razrešavanja problema „društvene razorenosti“ Srbije, te da se tako, na dugi rok ipak izlazi iz „začaranog kruga ne-razvoja“ ove zemlji, što je obeležavalo svakodnevni život ljudi u Srbiji tokom protekle dve decenije. Čini se da bi, radi brže i uspešnije *rekonstrukcije društva* Srbije, valjalo uobličiti jedan, *društveno široko prihvaćen sveobuhvatni plan društvene obnove Srbije*, u kome bi, za svaku od ključnih društvenih oblasti, bile predviđene *državne i društvene aktivnosti*, sredstva i nosioci tih aktivnosti, kojima bi se *istovremeno prevazilazili i uzroci i posledice društvene razorenosti*, uz aktiviranje svih raspoloživih resursa i uz angažovanje svih, za modernizaciju opredeljenih, društvenih snaga. Valjalo bi se prisetiti pristupa kojim se krenulo u obnovu „porušene Evrope“ (i onog čuvenog „Maršalovog plana“), ali i pristupa „obnovi Jugoslavije“ nakon 1945. godine. Ma koliko ta podsećanja nekome bila „odiozna“, možda se doimala i kao „ne-moderan“ pristup rekonstrukciji i rekonstrukciji društva u današnjim prilikama, valjalo bi znati da su, u bližoj i daljoj prošlosti, u različitim zemljama, *velika društvena dešavanja* podrazumevala *velike mobilizacije društva*, društvena delanja koja nisu bila organizovana i realizovana kao akcije uskih, uveliko „otuđenih“, „aparata vlasti“, već su to bile akcije koje su „nosili“ primereni, široki „*socijalni pokreti*“. Važno je istaći i to da su takve akcije tekle „*po modelu društvenih kampanja*“, ne u smislu kratkotrajnog delovanja koje se završava

---

⁷⁶ Postoje empirijski zasnovani uvidi o „radnim orijentacijama“ ljudi u Srbiji koji dematuju ocene o nespornosti radnih ljudi“ da napuste loše stavove prema radu iz „vremena socijalizma“ i o njihovoj nesklonosti za prihvatanje novog stanja na „tržištu rada“ kakvo nastaje u vremenu post-socijalističke transformacije Srbije. Empirijski nalazi navode na zaključak da su „ljudi u Srbiji, na početku novog milenijuma, spremni raditi više, intenzivnije, te da su spremni i češće menjati poslove prema zahtevima tržišta rada, nego što su to bili navikli u socijalističkom ‘režimu zaštićene zaposlenosti’” (vidi, Bolčić, S., 2004: 139).

često i pre nego što su postignuti željeni ciljevi „kampanje“, već u smislu „*svima otvorenog prostora*“ za delovanje, kako bi se osigurala potrebna *koncentracija akcijske energije i sredstava*, ali i *koncentracija entuzijazma*, sve u cilju da bi rezultati takvih aktivnosti bili relativno brzo vidljivi radi dalje motivacije društva za izabrani smer društvene obnove. Ovako koncipiran pristup sveobuhvatnoj obnovi društva Srbije suštinski se razlikuje od većine dosadašnjih aktivnosti za rekonstrukciju društva Srbije, gde su, u koncipiranju i ostvarivanju, u veliko „sektorski“ zasnovane „politike obnove“, ključnu ulogu imali „jaki *politički pojedinci*“ i njima privrženi „sledbenici“.

Ako se iz opisa generalnog pristupa rekonstrukciji društva Srbije usmerimo na specifične društveno-ekonomske prilike u Srbiji u ovoj prvoj deceniji 21. veka, onda bi valjalo istaći da, recimo, osim, nesumnjivo potrebnih, *velikih investicionih poduhvata*, velikih „razvojnih projekata“, koji traže, „u startu“, velika investiciona sredstva, koja su „obezbeđiva“ pre svega iz inostranih izvora, i o kojima brine „centralna vlast države“, u svakom mestu u Srbiji, u svakom naselju, opštini, postoje *poslovni objekti i druga poslovna sredstva* koji već dugo „nisu u funkciji“, i to ne nužno jer su prestala imati svaku upotrebnu vrednost, već, bar delom, i zbog nečijih olakih (nestručnih, pa i „ekonomističkih“) procena da, za ono što bi se tim sredstvima moglo proizvoditi nema zainteresovanih „platežno sposobnih kupaca“. Olako se znalo zaboraviti da, osim proizvoda za velika, globalna, svetska tržišta, postoje proizvodi i usluge za mala, *lokalna* tržišta, te da bi, zadovoljavajući *tražnju tih lokalnih tržišta*, mnogi mali poslovni akteri mogli uspostaviti *ekonomski racionalne poslovne poduhvate*, čime bi se stvarao prostor i za *ekonomski racionalno zapošljavanje*⁷⁷, što bi rezultiralo u ubrzanom smanjivanju sadašnje visoke nezaposlenosti.

Treba reći da je u Srbiji, tokom dve protekle decenije, bilo i verbalnog ali i stvarnog zalaganja za razvoj „sektora male privrede“. No, oni koji su ovih godina koncipirali i praktikovali državno-društvenu podršku razvoju malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i samozapošljavanja, činili su to često s osloncem na ideje, iskustva nastala na razvijenom Zapadu (povremeno i preuzimajući doslovno ono što su sugerisali dokumenti Evropske unije), previđajući, recimo, relevantnost onoga što se činilo za ekspanziju „male privrede“ u zemljama sa danas vrlo dinamičnim i uspešnim privredama, kao što je Kina, Indija, Brazil, pa i manjih zemalja kao što su Bangladeš, ili mnoge latino-američke zemlje.

Nosioci društvenih akcija, za mobilizaciju mnoštva malih, „lokalnih“ poslovnih poduhvata, ne moraju biti *centralizovane državne agencije*, već to mogu biti i *lokalno* uspostavljene „*službe za podršku*“ (organizacijsku, pravnu, finansijsku) malim poslovnim akterima – pojedincima, zadrugama, lokalnim poslovnim udruženjima. Takve bi „službe“, („*servise*“) mogle da budu osnovane od lokalnih vlasti i pridružene institucijama lokalne vlasti, ali i inicirane izvan „strukture“ lokalne vlasti. Valjalo bi svakako stvarati i odgovarajuću *podržavajuću društvenu klimu*, čemu bi, osim klasičnih „medija“, sada pridonosili i sve značajnije, internetom posredovane, *društvene mreže*. Taj smer *disperzirane društvene mobilizacije* raspoloživih sredstava i zainteresovanih ljudi mogao bi za relativno kratko vreme značajno promeniti ekonomske i ukupne društvene prilike u Srbiji i bitno ublažiti težinu sadašnje masovne i dugotrajne nezaposlenosti ljudi u Srbiji. Ljudi koji bi ponovno krenuli da

---

⁷⁷ Takvo zapošljavanje može biti *ekonomski racionalno* i kad je reč o „nultoj stopi profitabilnosti“, pod uslovom da zaposleni mogu dobiti makar i skromne plate, da poslodavac ostvaruje skromnu naknadu za svoj „preduzetnički rad“, uz uslov da se blagovremeno plaćaju obaveze prema „dobavljačima“ i kreditorima, kao i nužne obaveze prema državi u vezi sa zdravstvenim, penzionim i socijalnim osiguranjem zaposlenih.

rade, da privređuju, doživeli bi, ne samo „dnevno“ poboljšanje životnog standarda, već bi to videli kao svoj „povratak u društvo“, iz kojeg kao da su svojevremeno bili isključeni, pa i kao „ponovnu uspostavu društva“, dakle, njihovog nužnog okvira i oslonca za normalnost njihovog ljudskog življenja.

Iako istinska rekonstitucija društva podrazumeva više od „vraćanja ljudi na posao“, kada to postane nova realnost za veliki deo trenutno nezaposlenih ljudi u Srbiji i kada se bitno promene šanse za zapošljavanje, posebno zapošljavanje mladih i obrazovanih ljudi, *rekonstitucija društva* Srbije biće „otvorena“ i sa dobrim izgledom da znači uspešnu *obnovu* društva Srbije.

O „meritokratskoj“ rekonstituciji društva Srbije

U nizu bitnih preduslova za rekonstituciju društva Srbije, značajno mesto ima *zaustavljanje* daljeg „odliva mozгова“, stvaranje uslova za povratak svih koji su u „iznudici“, zbog svega što se ljudima dešavalo tokom godina „razaranja društva, odlazili iz ove zemlje, i posebno, izuzetno je važno stvaranje uslova za *povratak stručnih ljudi*. Rekonstituisano društvo Srbije, da bi uspešno prevladavalo prepreke u svom razvoju, da bi se uspešnije uklapalo u današnji svet dinamičnih promena, moralo bi da bude uspostavljeno i kao *meritokratsko društvo*.

„*Meritokratija*“ nije termin koji u Srbiji ima uobičajeno pozitivno značenje. U vremenu socijalizma svaki vid „vlasti“ („kratein“ u grčkom jeziku označava „vlast“), osim „vlasti radničke klase“ i njene „avangarde“, bio je ideološki sumnjiva stvar. U ovim godinama „postsocijalizma“, u Srbiji se *legitimnom* čini *samo* vlast koja može biti označena kao „demokratska“, koju su birali „građani“ koji su izašli na izbore. U režimu „meritokratije“, međutim, primarno je *načelo kompetetnosti*, i to je verovatno jedan od razloga što zagovaranje „meritokratije“ u današnjoj Srbiji ne nailazi na širu podršku, pa ni na razumevanje. Nenamerna ili namerna „*neafrimacija meritokratije*“ jedan je od razloga za *neprekinuti trend iseljavanja sposobnih ljudi iz Srbije* i za mršave efekte raznih akcija usmerenih na vraćanje iseljenih stručnjaka u zemlju. Da bi bilo manje stručnjaka koji odlaze iz Srbije i više stručnjaka koji će se vraćati u Srbiju, kako bi u njoj nastavili svoje profesionalno delovanje, uz mnoge druge okolnosti, potrebno je tako urediti društvo, i to u svim njegovim bitnim domenima, da ljudi zauzimaju i obavljaju društvene uloge, funkcije, shodno njihovoj *kompetetnosti*, te da *sistem društvene promocije* podrazumeva respektabilan društveni tretman *ljudi od znanja*. Takvo uređivanje društva svakako nije moguće postići preko noći, i to ne može biti isključiva odgovornost državnih organa, ali organi države imaju u tome izuzetno važnu ulogu.

Institucije države stvaraju opšte, institucionalne okvire za uvažavanje kompetetnosti, pa i za *društveno uvažavanje ljudi od znanja*. Ali, institucije države, svojim *unutrašnjim* pravilima, *svojim načinom delovanja*, igraju ulogu tzv. *trendsetera*, aktera koji svojim delovanjem daje primer, ustaljuje društveno poželjni *obrazac ponašanja*. S toga, valjalo bi razmotriti realnost sadašnjeg načina delovanja institucija države iz ugla ispunjavanja ove „trendseterske“ uloge.

Kada se ovih godina komentariše način funkcionisanja države, iz razumljivih razloga, glavne su zamerke na „glomaznost“ državne administracije, visoke troškove njenog delanja. Mnogo manje se ukazuje na njenu realnu *neefikasnost*, sporost u reagovanju, *kvalitet mera* kojima se utiče na društvena dešavanja, nesprovodljivost propisa, čemu sigurno doprinosi i kompetetnost onih koju čine tu državnu administraciju. Valja se s toga zapitati: *kako se „ekipira“ državna administracija*, koji su primarni kriteriji pri postavljanju ljudi na mesta u administraciji. Državna „*administracija*“ ovde uključuje, pre svega, njene *ključne* ljude: ministre, njihove

zamenike, pomoćnike, šefove kabineta, načelnike sektora, službi, rukovodioce agencija, savetnike, pa onda i sve one koji imaju specifične *stručne uloge* u toj administraciji. Ako je osnovana ocena, često isticana u javnosti, da je sadašnja “država” u Srbiji, i nakon 2000-te, ostala “partijska” ili “partokratska” država, onda je realno očekivati da *kompetetnost* nije bitan kriterij o kome se vodi računa kada se “ekipira” državna administracija u Srbiji.

Naravno, u toj državnoj administraciji su izvršene velike kadrovske promene nakon oktobra 2000-te. Ona je, pre svega, *podmlađena, posebno se to odnosi na “čelne ljude” u državnoj administraciji*. Taj tip promena tipičan je za društva u kojima se dešavaju revolucionarne promene, duboki društveni preokret, kada na društvenu scenu izlaze “nove snage”, i kada se sa svih značajnih mesta u društvu potiskuju “stare snage”. Reklo bi se da taj tip promena ima i znatnu *legitimnost*, pa i prećutno odobravanje u javnosti. Jer, te “nove snage”, po očekivanju, donose nove ideje za uređivanje društva, unose *entuzijam i energiju*, a valja te “nove snage” i “nagraditi” za ono što su već uložili tokom “borbi” za društvene promene. Nevolja je, međutim, kada se “nove snage” svedu na *generacijski “mlade snage”*, kada se zaboravi da entuzijam, energija, predanost novim ciljevima, ne mogu biti dovoljni da bi se valjano obavljao *posao države*, kada se previdi *složen put* kojim se stiče *kompetetnost*, koja je *zbirna sposobnost*, koja se stiče učenjem, sticanjem specifičnih znanja, praktikovanjem znanja i veština u rešavanju raznolikih problemskih situacija, skupljanjem iskustava onih koji su deo datog *domena* delovanja. Među tim novim “mladim snagama” nalaze se i veoma ambiciozne osobe, koje nisu uvek svesne kakve rizike i po njih same, a još više po društvo u celini, donosi njihov nagli uspon na vrh državne administracije i njihova *neprimerena upotreba ogromne operativne moći*, koju su stekli, više zbog *društvenog preokreta* nego po osnovu njihovih stvarnih kompetencija, koje (kompetentnosti) i nisu imali prilike sticati na način kako se kompetentnost stiče u stabilnim i zrelim društvima, ma kakve bile njihove formalne kvalifikacije i “bogom” date lične sposobnosti. Povremena *bahatost* takvih osoba sa “meteorskim” usponom, makar i “uljudno” iskazivana, njihova nespремnost da traže mišljenja i ideje od onih koji su niži u administrativnoj “strukturi”, vrlo često degradira mnoge kompetetne ljude u toj administraciji, demotiviše takve ljude da predano rade u takvoj administraciji, usled čega neki traže zaposlenja van državne administracije, ali i izvan ove zemlje, gde će njihove kompetencije doći do izražaja. Usled naglašene javne *vidljivosti* takvih “novih snaga” i njihove “upitne kompetentnosti”, stvara se *društveni ambijent* koji ne ohrabruje ni savesno sticanje znanja, negovanje vlastite stručnosti, povezivanje kompetetnih osoba radi nalaženja najbolje mogućih rešenja, a nema ni nelagode onih koji u javnosti govore o stvarima za koje nisu kompetetni, i koji nemaju *grižu profesionalne savesti*⁷⁸ i *odgovornosti* zbog njihovog udela u donošenju stručno ali i društveno pogrešnih odluka.

Možda bi se ovde valjalo podsetiti obrazaca ponašanja visokoobrazovanih osoba u japanskom društvu⁷⁹, gde svako od onih koji je stekao univerzitetsku diploma, ma koliko bio uspešan tokom studija, počinje svoju profesionalnu karijeru od *početne profesionalne “stepenice”* u datoj organizaciji, instituciji, prolazi *postepeno* svaku od narednih “stepenica” i tek nakon znatnog broja godina provedenih u datoj organizaciji, rada i sticanja *praktičnog znanja* u organizaciji, može računati na *vodeće* funkcije u takvoj organizaciji. Naravno, u Japanu postoje i mnoge, “strukturno” oblikovane, mogućnosti za ispoljavanje svačije individualne

---

4 Nešto više o „japanskom pristupu organizaciji rada „, vidi u knjizi Bolčić, S., 2003: 175-182

5 Japan ima, relativno, značajno manji „odliv mozgova“ u odnosu na druga društva.

inovativnosti (u okviru tzv. krugova kvaliteta), tako da ljudi nisu u svom delovanju “zarobljenici” svoje *formalne* uloge u organizaciji. Ipak, negujući entuzijazam, predanost, kreativnost, to društvo neguje *stabilno sticanje i uvažavanje kompetentnosti*. Verovatno je i takav, *društveno* podržavan *obrazac negovanja kompetentnosti* uslovio da Japan uspeva, u velikoj meri, zadržati svoje vrhunske kadrove u svojim kompanijama, bile one na tlu Japana ili negde u japanskim firmama u svetu⁸⁰.

U ovom osvrtu na društveni ambijent kakav je stvoren u Srbiji, nakon oktobra 2000-te, koji, čini se, ne pogoduje ni ostajanju vrhunskih kadrova u zemlji, pa ni njihovom povratku, valja se kratko osvrnuti i na neadekvatno korišćenje *iskusnih kadrova* u svim domenima društvenog delovanja. Baš kako su sada *mladi ljudi “in”*, tako su i *starije osobe sada “out”*. Ljudska društva su, tokom duge istorije, uočili važnost uvažavanja iskusnih, starijih osoba i nalazili su *prikladne društvene forme* za njihovo delovanje, već u “većima staraca” u prvobitnim društvima, preko raznih formi *senata i saveta*, gde su ulazili ljudi osvedočenih pozitivnih iskustava, znanja, koja se stiču postepeno, “kroz život”, do *modernih formi konsultativnih tela*, koja ne moraju imati ulogu u *operativnom* oblikovanju mera države, ali mogu doprineti *kvalitetnijem* oblikovanju tih mera, sagledavanju uslova pod kojima će sprovođenje tih mera biti moguće i uočavanju mogućnih neželjenih posledica raznih državnih “delanja” i “nedelanja”. Imajući u vidu takva saznanja, trebalo bi ozbiljno analizirati način uspostavljanja “*savetničkih timova*” unutar institucija vlasti u Srbiji, koji su presudni *kvaliteti onih koji dolaze u te timove*, koliku težinu imaju činjenice kao što je dokazana lojalnost onome koga treba savetovati, primerena “etničnost”, primerena ideološka opredeljenost, itd.

U situaciji kada *nosioci stručnih poslova* u državnoj administraciji deluju, po pravilu, kao *n.n. osobe*, čije *profesionalno autorstvo* nije ni predviđeno da bude zabeleženo i obelodanjeno, nije realistično očekivati ni pravu *profesionalnu odgovornost* takvih n.n. osoba. Ljudi, koji hoće svoju *društvenu afirmaciju* zasnivati na svojoj *profesionalnosti*, ne mogu imati istinski *trajniji interes* da rade u državnoj administraciji. Naravno, materijalne naknade, kao i neke druge pogodnosti mogu motivisati i dobre stručnjake da rade u takvoj “državnoj službi” i takvih stručnjaka ima sigurno u institucijama vlasti u današnjoj Srbiji. Ipak, *nedovoljno uvažavanje kriterija kompetentnosti* u delovanju tih institucija, stvara društveni ambijent koji ne podstiče *generalno društveno uvažavanje stručnosti*, jer su za društvenu promociju praktički važniji drugi “kvaliteti”, recimo, zasluge za realizaciju “nacionalnih”, “partijskih”, ali i mnogih drugih “uskih interesa”.

Ovde nisu taksativno navedena konkretna delanja institucija vlasti kojima bi se doprinosilo društvenom uvažavanju stručnosti i kompetentnosti u širem značenju, kao jednog od važnih uslova za uspon i uspešnost današnjih društava. Ali, iz svega što je ovde rečeno, ne bi trebalo biti nedoumica ni u pogledu “generalne linije” nužnog preobražavanja sadašnje *slabe državne administracije* u Srbiji, pa ni nedoumica o načinu konkretizaciji novih “pravila” u delovanju državnih i drugih javnih institucija u celini. Bez promena te “generalne linije” ne može se očekivati manje učestalo iseljavanje sposobnih ljudi svih profila iz ove zemlje, veća uspešnost akcija državnih i drugih institucija u vraćanju u zemlju onih koji su gradili svoje uspešne radne karijere u inostranstvu. Bez sposobnih ljudi, i onih iz inostranstva, ali još više bez sposobnih ljudi koji žive i rade u ovoj zemlji, Srbija se neće transformisati u moderno *uspešno* društvo, gde će ljudi biti zadovoljni da u njoj žive.

O novom uređivanju svojinskih odnosa

_____

Da bi se pokrenula sveobuhvatna “kampanje društvene obnove”, uz odgovarajuće *nove osposobljene mobilizatore* (službe, agencije, fondacije i dr.), od lokalnih do centralnih, potrebno je pokrenuti i novu “kampanju” za *sveobuhvatno sređivanje svojinskih odnosa*, kako bi što pre bio definisan, na jasan, pravno uređen način, *svojinski status svakog relevantnog dobra*, čijim se (re)aktiviranjem može poboljšati svakodnevni život ljudi u Srbiji. To sređivanje svojinskih odnosa, međutim, ne bi smelo biti samo po dosadašnjem *modelu privatizacije*, ili “*re-etatizacije*”, već bi trebalo pribеći i drugim “svojinskim aranžmanima”, po modelu *javne* ali ne nužno i *državne* svojine, o čemu je već ponešto bilo rečeno u jednom od odeljaka ove studije.

Valjalo bi znati da je *uređenost društva po svojinskoj osnovi bitan uslov ukupne društvene uređenosti*, uslov društvene stabilnosti, uslov za predvidljivo razrešavanje mnogi društvenih sporenja i bitan preduslov uspešne mobilizacije svih relevantnih faktora (materijalnih, ljudskih) za razvoj date društvene zajednice. Neiskorišćeni razvojni potencijali jesu svakako oni za koje ne postoji jasan *titular svojine*, a to je onaj “titular” čija su svojinska prava i obaveze precizirana na jasan, legalno uređen način. U vremenu “društvenog razaranja”, “blokirane tranzicije”, tokom post-socijalističke transformacije Srbije, posebno tokom 1990-tih, premnogo je vrednih dobara (proizvodnih i drugih kapaciteta) ostalo “ničije”, i to u punom značenju “ničije”, “ničije” na mnogo razorniji način nego što je to bilo u godinama vladavine “društvene svojine”, koja je, ideološki, ne i institucionalno, tretirana kao “ne-svojina”. Uz druge okolnosti, i to je jedan od razloga što je tzv. “tranziciona recesija” u Srbiji bila dugotrajnija, razornija, u poređenju sa drugim zemljama koje su ušle u post-socijalističku transformaciju, što ni deset godina nakon “deblokade tranzicije”, nakon 2000-te, nivo društvenog proizvoda Srbije ne prelazi 50% društvenog proizvoda Srbije iz 1989. godine. Dakle, nerealno je očekivati brže i uspešnije *prekidanje “trends ne-razvoja”* Srbije, njeno vraćanje u krug *uspešnih društava*, istinsku rekonstituciju društva Srbije, bez temeljnog sređivanja svojinskih odnosa.

*Pretpostavke rekonstitucije politike kao delatnosti **razvojnog usmeravanja** društva*

U traženju uverljivog objašnjenja za svekoliko “urušavanje” Srbije u prethodne dve decenije, mnogi su skloni videti “glavne krivce” u raznim “inostranim faktorima”, a nije malo ni onih koji veruju da se državi i društvu Srbije dešavalo ono što se i moralo dešavati, bilo zbog njene “nesrećne sudbine”, ili zbog “lošeg spleta okolnosti” na koje ljudi u Srbiji nikako nisu mogli da utiče. Ako i ima nekih zamerki na račun “unutrašnjih činilaca”, te se zamerke vezuju za poneke *ličnosti “loših osobina”*, ne i na specifične, unutrašnjim okolnostima oblikovane, *društvene politike* i načine implementacije te politike. Da bi se sagledale šanse za uspešnu rekonstituciju društva Srbije, nužno je pitati se o mogućnostima oblikovanje drugačijeg *tipa politike* u odnosu na politike koje su rezultirale u svekoliko razaranja društva Srbije u poslednjih dvadesetak godina. Jedno od perzistirajućih obeležja te *promašene društvene politike*, o kome se retko govorilo, bila je *temeljna nesaglasnost, sukobljenost te politike sa društvenom realnošću*, sa realnošću društva Srbije i sa realnošću *savremenog sveta* u kome Srbija postoji u ovom vremenu. Do delimičnog suočavanja sa društvenom realnošću dolazilo je tek naknadno, pošto je data “politika” proizvela loše, “neočekivane” ishode. Da se taj *tip “promašene politike”* bar povremeno menjao, kada bi se birali novi kreatori i realizatori državne politike, moglo bi se tvrditi da je takvo oblikovanje politike, mimo društvene realnosti, posledica

političkog uticaja osobenih, za društvenu realnost “autističnih ličnosti”, koje su zaposedale važne društveno-političke uloge. No, valja priznati da vreme “promašenih politika” u Srbiji nije bilo završeno ni velikom smenom političara od kraja 2000-te godine, dakle, ni onda kada se u izboru “čelnih ljudi” države Srbije pribeglo novim, demokratskijim procedurama, kada su promenjeni ideološki i “svetonazorni” kriteriji za “podobnost” ljudi kojima će biti data upravljačka uloga u institucijama države i društva.

Ovo nije prilika za “generalizovanu priču” o tome zašto se u Srbiji, ali ne samo ovde, dešava, stalno i u kontinuitetu, *loša “kadrovska selekcija”*, zašto se “pametni ljudi klone politike” i zašto se ovo društvo teško oslobađa kreatora “promašenih politika”. Mogućih odgovora ima mnogo. Ono što bi, u ovoj priči o novijoj politici u Srbiji, valjalo istaći, u kontekstu traganja za pretpostavkama za uspešnu rekonstituciju društva Srbije, jeste *neophodnost rekonstitucije celokupne sfere politike kao domena za ljude časnih usmerenja*, za ponovnu uspostavu politike kao delatnosti kojom se bave *poštenu ali i kompetentni* članovi društva, politike kao izrazito *društveno odgovorne delatnosti*. Taj tip politike samo jednim delom mogu osigurati do sada “isprobavane” *institucije demokratije* i procedure kojima građani kontrolišu delovanje “državnih činovnika” (svakako i onih sa najmoćnijim funkcijama). Važan činilac *društvene kontrole svih vidova politike* jeste kontinuirano *aktivno civilno društvo*, čime građani *efektivno* stavljaju do znanja izabranim “činovnicima države”, ali, i svim *javnim ličnostima*, da se *građani nisu odrekli onog dela suvereniteta koji njima neotuđivo pripada*, da hoće i mogu, i van-državnim aktivnostima, štiti svoje bitne egzistencijalne interese.

Delotvorni činilac društvene kontrole svakog vida političkog delovanja jeste *javnost*, i to u svim njenim manifestacijama (javnost koja deluje u okvirima svake organizacije, institucije, opšta politička javnost, stručna javnost, i dr.), čiji je zadatak da blagovremeno pokrene javno preispitivanje date politike, primerenosti i ciljeva i sredstava date politike, motiva i “časnosti” kreatora i propagatora date politike, da inicira delotvorne akcije onemogućavanja date politike kada su već vidljivi nepoželjni ishodi “loše politike”. U vremenu brzog širenja informacija, sve manjih mogućnosti za skrivanje relevantnih informacija, u vremenu novih oblika komuniciranja i mobilizacije putem, internetom posredovanih, “društvenih mreža”, stvoreni su novi, znatno povoljniji uslovi za uspostavu adekvatne javnosti u svim modernim društvima, pa i u današnjoj Srbiji. Mnogi od tih uslova postojali su u Srbiji i u godinama “društvenog razaranja”, tokom 1990-tih, pa se valja pitati o razlozima neuspostavljanja primerene *uticajne javnosti*, koja bi, blagovremeno, onemogućavala realizaciju “promašenih politika”, onemogućavala i prevlast stila *bahatog “obnašanja” političkih funkcija* u Srbiji. Deo objašnjenja jeste u *dominaciji masovne egzistencijalne ugroženosti i bazične nesigurnosti*, usled uplitanja Srbije u *ratna razračunavanja* različitih aktera u prostoru dojučerašnje države Jugoslavije, u *raširenosti straha* kao *blokirajuće emocije*, zbog čega su se ljudi, i bukvalno “sklanjali sa ulice”, postajali “socijalno nevidljivi”. U takvoj “duhovnoj atmosferi” i *javnost biva razorena*, skućena i sužena na reakcije i akcije malog broja “građanski hrabrih” pojedinaca, čime se stvaraju socijalno-psihološke, kao i društveno-sistemske mogućnosti za generiranje i praktikovanje loših politika i za *društveni uspon pogrešnih ljudi u politici*. U vremenu ozdravljenja privrede, i svih drugih društvenih delatnosti, trebalo bi da postepeno nestanu masovna osećanja egzistencijalne ugraženosti i bazične nesigurnosti, da *prestane raširenost straha* kao *svakodnevne emocije*, čime se ponovno stvaraju uslovi za *regeneriranje javnosti* i za njeno pozitivno delovanje po konstituisanje politike kao časne i odgovorne delatnosti.

O moralnoj obnovi i novim uslovima za društvenu promociju

U razmišljanjima o razlozima svojevrsnog “sunovrata” društva Srbije tokom 1990-tih, i sporog prevazilaženja uzroka i posledica razornih politika koje su obeležavale “godine devedesete”, često se isticala *pogubljena moralnost* ne samo kod većine “moćnika” u tadašnjoj Srbiji, već i sveopšta *moralna kriza* koja je zahvatila celokupno društvo Srbije. Različita su tumačenja uzroka takve sveopšte moralne krize, masovne “moralne konfuzije”, za koju su mnogi mislili (verovali) da je bila očekivani ishod onoga što se dešavalo u “godinama socijalizma”, gde se, eto, propagirao “pogrešan moral” (“ne-moral”). Pretpostavljalo se da je u Srbiji, u pred-socijalističkom razdoblju, postojalo vreme “prave moralnosti”, one koju je vekovima nastajala u okvirima hrišćanstva, posebno pod dejstvom “svetosavlja”, kao i pod dejstvom dobrog “tradicionalnog morala” koji se ukorenio pod dejstvom “dobrih očeva”, “dobrih domaćina”. Sa “dokrajčivanjem socijalizma”, mnogi su očekivali brzi prekid moralne krize i afirmaciju “dobrog morala” u svim oblastima društvenog života, i to već početkom 1990-tih, kada društvo Srbije postaje “prijemljivo” za sve što je krasilo srpski narod tokom njegove duge istorije.

Realna društvena dešavanja tokom 1990-tih nisu išla u susret takvim očekivanjima o relativno lakoj obnovi “dobre moralnosti” i ponovne uspostave i praktikovanja politika i javnog delanja koje neće biti u sukobu sa moralom. Kada se, tokom 1990-tih, nije desila očekivana obnova, po očekivanoj “vertikali” “srpske”, “tradicionalne” moralnosti, mnogi su očekivali da će do prekida moralne krize i ponovne afirmacije “dobre moralnosti” svakako doći nakon svojevrsne “oktobarske revolucije” od jeseni 2000-te godine, kada se, po intenciji, imala desiti i “*restauracija građanskog društva*” u Srbiji. Nažalost, ni posle više od decenije praktikovanje “nove politike” u Srbiji, kreirane i primenjivane od novih, “boljih ljudi” u odnosu na one iz “Miloševićevog vremena”, nije *radikalno* promenjen *tip politike*, ni *modalni tip političkih ličnosti*. Vapaj za “moralnom obnovom”, za masovno menjanje “svesti”, “mentaliteta”, često se čuje od onih koji su podržavali “smenu režima” ali koji su nezadovoljni realnim domašajima u menjanju društva Srbije nakon 2000-te godine. Problem je što puko *pozivanje* ljudi da se “moralno poprave”, da izmene “loše navike”, ne daje gotovo nikakve trajnije efekte. Samo izgrađivanje *moralnih ličnosti* je dugotrajan i složen proces. To pretpostavlja da se ljudi adekvatnim “društvenim aranžmanima”, stavljaju u “strukturne okvire” u kojima određen *obrazac moralnog ponašanja postaje ne smo “društveno poželjan”, već i realno jedino primeren i prikladan obrazac ponašanja.*

Ljudi prevashodno uče *šta je društveno primereno činiti*, tako govore “iskustva života”, ali i temeljna društveno-naučna saznanja, uočavanjem *realno praktikovanih* uslova za *društvenu promociju*, i ljudi kao pojedinaca, kao i drugih društvenih aktera, uočavanjem kvaliteta onih ljudi koji se društveno nagrađuju, koji postaju “ugledni ljudi” u društvu, koji “zaposedaju” atraktivna mesta u društvu. Ako je to tako, onda bi valjalo reći da je prevlast “loših”, “pogrešnih”, “moralno faličnih” ljudi, koji su bivali “uspešni”, posebno u politici, u Srbiji tokom 1990-tih, ali i nakon 2000-te, moralo proizaći, naravno, i pod dejstvom drugih činilaca, ali, primarno, zbog uspostavljenog *systema društvene promocije* u današnjoj Srbiji. Povremena “zapitanost” (čuđenje) nad nalazima istraživanja o vrednosnim orijentacijama mladih, o njihovoj “socio-profesionalnoj orijentaciji” na neka “atraktivna”, “zabavna” zanimanja, govori da mnogi ne vide, ili nisu skloni i spremni da vide realne karakteristike sistema društvene promocije (ili, sociološkim jezikom, sveobuhvatnije označene “vertikalne društvene pokretljivosti”). “Lakoća” i učestalost *društvenog*

uspona ljudi skromnih znanja i sposobnosti, prevrtljivih uverenja, naglašene “submisivne lojalnosti” onima koji imaju “novac i moć” (ma kako da su ti “uspešni” pojedinci došli do tih “atributa uspešnosti”) moraju učiniti poželjnim takve “kvalitete” ljudi u datom društvu. Povremene javne kritike (ili “jadikovke”) na račun prevlasti takvog “sistema društvene promocije”, potom, “zagovaranja”, mahom “na rečima”, drugačijih “poželjnih” kriterija za društvenu promociju, ne mogu promeniti realne “kvalitete” uspešnih, ako je na delu realni “sistem društvene promocije” koji omoćuje društveni uspon ljudi “lošeg kvaliteta”. Dakle, dok traje vreme u kome, zbog sistema društvene promocije, nastaju neprimerene, ne samo političke, već i ekonomske, kulturne i duhovne “elite”, nije moguće izbeći ni dominaciju loših, pogrešnih, nerealnih politika i loših političara. Da bi se u Srbiji istinski otvorio put za temeljnu rekonstrukciju društva, nezaobilazno je rekonstituisanje celokupne sfere politike, društveno-sistemska onemogućavanje kreiranja i primenjivanja pogrešnih politika i, posebno, bitno menjanje sistema društvene promocije, kako bi u politici došli do izražaja častni, pošteni, kompetentni odgovorni ljudi. Takvih ljudi svakako ima dovoljno u Srbiji, kao i u svakom drugom, dobro uređenom, društvu, i oni će izaći na društvenu scenu kad se za delovanje takvih ljudi stvore potrebni društveno-sistemska uslovi.

Zaključna napomena

Čitalac ove studije, pošto je u prethodnim poglavljima bio suočavan sa prilično razornom “kritikom svega postojećeg” u novijem društvu Srbije, društvu koje se, više od dve decenije, nalazilo u procesu svekolikog *društvenog razaranja*, sigurno oseća potrebu za što konkretnijim saznanjima o pretpostavkama i nužnim aktivnostima za prevazilaženje opisivane društvene razorenosti, i za relativno brzu i uspešnu *rekonstrukciju društva* Srbije. Na prethodnim stranama ovog “zaključnog poglavlja” izloženi su, doduše samo u osnovnim crtama, saznanja i uvidi ovog autora o nekoliko *temeljnih pretpostavki* željene rekonstrukcije društva Srbije. U istom maniru bilo je moguće izložiti slična polazna saznanja za prevazilaženje uzroka i posledica društvenog razaranja svake od posebnih dimenzija društvene stvarnosti, o čijem je razaranju bilo reči u prethodnim delovima ove studije. To ovde nije urađeno, bar jednim delom zato da bi se ograničena dužina ovog zaključnog poglavlja iskoristila za što celovitije izlaganje izabranih “*strateških*” *pretpostavki očekivane rekonstrukcije društva* Srbije u narednim godinama. No, činilo se opravdanim pretpostaviti da će većina čitalaca ove studije uočiti i sve one, mahom *implicitno* iskazivane ideje o *alternativnom razvoju društva* kojim se moglo izbeći razaranja društva, o kojima je bilo reči u odgovarajućim delovima ove studije. Ovaj autor veruje da u ovoj studiji ima dosta takvih ideja za praktično delanje u društvu radi njegove rekonstrukcije, i da bi, uz uvažanje ovde izloženih socioloških saznanja o tegobama društvenog preobražavanja Srbije tokom prehodne dve decenije, bilo moguće uobličiti uspešniju politiku razvoja modernog društva Srbije.

“Angažovani sociolozi” ne beže i od izričitih kazivanja o poželjnim praktičnim delanjima u društvu. Ali, u “jezgru” je njihove profesionalne *kompetentnosti* analiziranje *društvene realnosti*, *uočavanje nezaobilaznih društvenih posledica*, po društvenu realnost, konkretnih intervencija različitih društvenih aktera, te procenjivanje efekata specifičnih društvenih dešavanja po “*razvojnu sposobnost*” i *integritet datog globalnog društva*. Kada se uloga sociologa ograniči na tako definisani “poziv sociologa”, onda se dobija “štivo” kakvo je bilo dominantno u ovoj studiji.

Treba reći da odgovarati *konkretno* i izričito na pitanje “Šta valja činiti”, znači ući u *domen politike*, gde osim znanja, važnu ulogu *u izboru politike imaju interesi* i

odnosi moći onih koji teže realizaciji datih interesa. U tom domenu politike, svako se pojavljuje kao *građanin*, koji ima jednaka prava i jednaku odgovornost, bar kada je reč o demokračično uređenoj političkoj zajednici. Ambicije ovog autora nisu bile da o problemima društva, generalno, pa ni sadašnjeg društva Srbije, piše na “način političara”, već po zahtevima dobre *moderne sociologije*. Čini se da se, ovakvim poštivanjem *poziva sociologa*, čini dobro uspešnoj rekonstrukciji društva Srbije, pa i daljem rastu sociologije i sociološke profesije u Srbiji.